

La formación de Eva en los Padres Latinos hasta San Agustín inclusive

PROPOSITOS Y LIMITES

En la *Miscellanea Biblica B. Ubach*, Montserrat 1954, pp. 31-48, empezamos a estudiar el significado del relato bíblico de la formación de Eva en la tradición católica, con el artículo *La formación de Eva en los Padres Griegos hasta San Juan Crisóstomo inclusive*: punto difícil, pero tal vez clave, en la solución del problema hoy tan debatido del evolucionismo o transformismo aplicado también al origen del cuerpo del primer hombre. Limitábase la investigación exclusivamente a la PECULIAR FORMACION DE EVA, considerando sólo los textos patrísticos que directa o indirectamente especificaban el modo de la formación de la primera mujer. Por razón de tiempo y espacio, pues la investigación quería ser exhaustiva en lo posible, el estudio se redujo al período indicado en el título del artículo.

Los propósitos entonces manifestados de continuar la investigación en varias etapas sucesivas se retrasaron por distintas circunstancias. Se reemprende hoy la tarea con este artículo, paralelo al anterior: con idénticos criterios y limitaciones se investiga LA FORMACION DE EVA EN LOS PADRES LATINOS HASTA SAN AGUSTIN INCLUSIVE.

En el interin se ha escrito mucho sobre el evolucionismo, con marcada simpatía a su favor. Se sabe que también las fuentes de revelación pueden tener algo que decir sobre la materia¹. Con este trabajo se desea ofrecer material a exegetas y teólogos para la mejor ponderación del argumento bíblico.

¹ Cf. Enc. *Humani Generis: Enchiridion Biblicum*, Romae-Neapoli, 1954², n. 616.

EVA FORMADA DE ADAN

1. AUTORIDADES

En el período de la patrística latina que va desde sus comienzos hasta la muerte de San Agustín, año 430, en que se cierra en Occidente el gran siglo de la Patrística (a. 300-430), se encuentran unos 77 entre Padres y escritores católicos². Tocan nuestro tema, la formación peculiar de Eva, una tercera parte; ciertamente, todos los mejores por peso doctrinal y número de obras. De la mayoría de los ausentes se conservan muy pocos escritos; a veces sólo un par de cartas.

La SERIE empieza con Tertuliano, cuyos primeros escritos católicos son aproximadamente del a. 197³, y en progresión constante, sin interrupción, abarca todo el período señalado. He aquí los nombres que se hallarán a lo largo del estudio, en orden aproximadamente cronológico⁴: Tertuliano, (*Novaciano), San Cipriano, Ps. Tertuliano, Mario Victorino, Ps. Mario Victorino, Fírmico Materno (?), San Zenón de Verano, San Hilario de Poitiers, Ps. Hilario, (*Gregorio de Elvira), San Ambrosio, Proba, Cipriano Galo, Claudio Mario Víctor, San Paulino de Nola, Rufino, Ps. Rufino, San Jerónimo, San Filastrio, Ambrosiáster, San Paciano, Evodio de Uzalis, Anónimo s. IV, Anónimo s. V, Máximo de Turín, Ps. Máximo de Turín, (*Pelagio, *Celestio) y San Agustín.

En cuanto al MODO DE HABLAR de nuestra cuestión, Padres y escritores pueden agruparse en tres grupos: a) Algunos no tienen más que la simple mención del hecho. b) Se proponen el tema explícitamente sólo San Ambrosio y San Agustín. c) La mayoría, incluso los mismos San Ambrosio y San Agustín, tocan la cuestión dentro de otros temas o en la exposición de otras verdades o en la refutación de errores, en materias y lugares a veces donde el lector menos podría sospecharlo. De ahí los diversos apartados en que, para mejor inteligencia, se divide la exposición⁵.

² Véase ELIGIUS DEKKERS, *Clavis Patrum Latinorum*, en «Sacris Erudiri» III, 1951. No se han incluido en el cómputo los autores desconocidos de varias obras atribuidas falsamente a diversos Santos Padres: Ps. Tertuliano, Ps. Hilario, Ps. Agustín, etc.

³ En el cuerpo del artículo no se citan los escritos de TERTULIANO monatanista, pero sí en las notas: entonces el nombre va acompañado de asterisco. Igual se hace con otros textos de escritores cismáticos o herejes.

⁴ Se han tenido presentes, sobre todo, los datos cronológicos ofrecidos por la *Clavis Patrum Latinorum*, o. c. en la nota 2.

⁵ Para la cita de las ediciones usamos las siguientes siglas bien conocidas: CCLat: Corpus Christianorum, Series Latina. CSEL: Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum. PL: Patrologia Latina, editada por MIGNE, 1.ª edición. PLS: Patrologia Latina, Supplementum.

2. EVA, FORMADA DE ADÁN. SIMPLE MENCIÓN DEL HECHO

Algunos escritores sólo mencionan el hecho de que Eva fue formada de Adán, sin ulteriores derivaciones o aplicaciones doctrinales. La poetisa Val. Faltonia PROBA, en su *Cento* virgiliano, versos 127-129:

«Omnipotens Genitor costas et viscera nudat.
Harum unam iuveni laerum compagibus ar[c]tis
eripuit subitoque oritur mirabile donum...»⁶.

El poeta CIPRIANO GALO, en su *Heptateuchos*, Gén 2, 21-24, versos 34-37:

«Ilicet inriguo perfundit lumina somno,
mollius ut vulsa formetur femina costa
atque artus mixta geminos substantia firmet,
inditur et nomen, vitae quod dicitur, Eva»⁷.

Dos autores africanos ANÓNIMOS: uno de principios del s. IV, que en sus *Prophetiae ex omnibus libris collectae* consigna: «Incipit altera. Homo Adam prophetavit de muliere sua dicens: 'Hoc nunc os de ossibus meis et caro de carne mea, vocabitur mulier'...»⁸; otro del s. V, que en el opúsculo *De genealogiis patriarcharum* escribe:

«Et cum solitarius ac singularis ab ipso Domino factore et conditore suo visus fuisset [homo primus], os de costa eius sumens, mulierem illi adiutorium fecit»⁹.

Podría añadirse un pasaje de San AGUSTÍN, en que aduce nuestro hecho hablando de la obediencia impuesta a los primeros padres¹⁰.

3. VERDADES INCULCADAS POR DIOS CON LA PECULIAR FORMACIÓN DE EVA

Mucho más que los Padres griegos del mismo período, los escritores latinos ponen de relieve diversas verdades que Dios quiso inculcar con la peculiar formación de Eva.

1.º Hablan de la IDENTIDAD DE NATURALEZA entre hombre y mujer. San AMBROSIO, en *De Paradiso* 10, 48 escribe:

⁶ CSEL 16/1, 576; PL 19, 805.

⁷ CSEL 23/1, 2; PL 19, 347.

⁸ PLS 1, 177.

⁹ PL 59, 523.

¹⁰ *De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum* 2, 21, 35; CSEL 60, 106; PL 44, 171.

«Nec illud otiosum, quod non de eadem terra, de qua plasmatus est Adam, sed de ipsius Adae costa facta sit mulier, ut sciremus unam in viro et muliere corporis esse naturam, unum fontem generis humani. Ideo non duo a principio facti vir et mulier neque duo viri neque duae mulieres, sed primum vir, deinde ex eo mulier»¹¹.

Lo viene a repetir, en verso, Claudio MARIO VÍCTOR, en su *Alethia*, lib. I, versos 373-376, tras haber narrado el hecho desde el verso 355:

«Cur sic quippe viri formata est femina membris
prima sui, posset molli cum pulvere fingi,
posset et ex nihilo? Causa est haec vera profecto,
ne naturalis potius sibi sumeret ordo
vel quod homo ex homine est liquidoque patesceret orbi
omnia facta simul tunc, ut cognatio quaedam»¹².

Lo mismo afirma el AMBROSÍASTER, *In epistulam beati Pauli ad Corinthios*, cap. 11, 12:

«Nam sicut mulier de viro; ita et vir per mulierem. Hoc firmavit, quod dixit; quia ambo unum sunt in natura, atque origo mulieris vir est, sicut legitur in Genesi factum a Domino Creatore»¹³;

y ad *Ephesios*, cap. 5, 22-24:

«Mulieres subditae esse viris naturali lege iubentur, quia mulieris auctor vir est... In eo tamen distat, quia mulier consubstantialis viro est: Ecclesia autem in nomine potest, non in natura participari Christo»¹⁴.

2.º Se insiste en el MONOGENISMO o descendencia de toda la humanidad de Adán. Asegura San ZENÓN, en sus *Tractatus* 1, 12, 1:

«... dubium cum non sit, unum hominem tantum e limo terrae a Deo fictum, eique eius ex latere mulierem coniugale solamen excussam, a quibus omne genus manavit humanum»¹⁵.

Explica el AMBROSÍASTER, en *Quaestiones ex Veteri Testamento* 21:

«Hoc est ad imaginem Dei factum esse hominem, quia unus unum fecit, ut sicut ab uno Deo sunt omnia, ita et ab uno homine omne genus humanum. Similitudo autem haec est, ut quemadmodum de Patre est Filius, sic et de viro mulier, et unius principii auctoritas conservetur»¹⁶.

¹¹ CSEL 32/1, 306; PL 14, 298.

¹² CCLat 128, 142; CSEL 16/1, 377; cf. PL 61, 945 s.

¹³ PL 17, 241.

¹⁴ PL 17, 398.

¹⁵ PL 11, 338.

¹⁶ CSEL 50, 47 s.; PL 35, 2230.

Lo mismo deja entrever San AGUSTÍN, en las *Enarrationes in Ps. VIII, 12*:

«Si enim unam ovem lapsam humanam animam accipiamus in Adam, quia etiam *Eva de illius latere facta est*»¹⁷;

más claro en su *Sermón 268*:

«Ventum est ad hominem faciendum, et factus est unus, *de uno genus humanum*. Nec duos facere voluit separatim, masculum et feminam: sed *unum, et de uno unam*. Quare sic? Quare ab uno *genus humanum* inchoatur, nisi quia generi humano unitas commendatur?»¹⁸;

o en *De Civitate Dei 12, 22*:

«... unum ac singulum creavit, non utique solum sine humana societate deserendum, sed ut eo modo vehementius ei commendaretur ipsius societatis unitas vinculumque concordiae, si non tantum inter se naturae similitudine, verum etiam cognationis affectu homines necterentur; quando nec ipsam quidem feminam copulandam viro sicut ipsum creare illi placuit, sed *ex ipso, ut omnino ex homine uno diffunderetur genus humanum*»¹⁹.

3.º Se funda en el mismo hecho el MATRIMONIO y sus propiedades.

a) EXISTENCIA y licitud: TERTULIANO, *Ad uxorem 1, 3, 1-2*:

«Viderint qui inter caetera perversitatum suarum disiungere docent carnem in duobus unam, negantes eum, qui feminam de masculino mutuatus duo corpora *ex eiusdem materiae consortio sumpta* rursus in se matrimonii compactione compegit. 2. Denique prohiberi nuptias nusquam omnino legimus, ut bonum scilicet...»²⁰.

San AMBROSIO, *De Paradiso 11, 50*:

«Bene 'aedificavit' dixit, ubi de mulieris creatione loquebatur, quia *in viro et muliere domus* videtur quaedam plena esse perfectio. Qui sine uxore est quasi sine domo sit sic habetur; sicut enim vir publicis officiis ita mulier domesticis ministeriis habilior aestimatur. Considera quia *ex corpore costam sumpsit*, non ex anima portionem, hoc est, non anima ex anima, sed 'os de ossibus meis et caro de carne mea haec vocabitur mulier'»²¹.

San AGUSTÍN, *De Genesi ad litteram 9, 19, 36*:

«denique evigilans tamquam prophetia plenus, cum ad se adductam mulierem suam videret, eructavit continuo, quod magnum sacramentum com-

¹⁷ CCLat 38, 55; PL 36, 114. En este pasaje San AGUSTÍN, glosando la parábola del Buen Pastor, supone que el Verbo, al encarnarse, dejó en el cielo las noventa y nueve ovejas, los ángeles, para ir en busca de la sola perdida, la humanidad.

¹⁸ PL 38, 1233.

¹⁹ CCLat 48, 380; CSEL 40, 607; PL 41, 372.

²⁰ CCLat 1, 375; PL 1, 1278.

²¹ CSEL 32/1, 307; PL 14, 299.

mendat Apostolus... [Eph 5, 31-32]. Quae verba cum primi hominis fuisse Scriptura ipsa testatur, Dominus tamen in Evangelio Deum dixisse declaravit... [Mt 19, 4], ut hinc intellegeremus per exstasim, quae praecesserat in Adam, hoc eum divinitus tamquam prophetam dicere potuisse»²²;

y en las *Enarrationes in Ps. 138, 2*:

«Totus itaque Christus caput et corpus, tamquam integer vir: quia et femina de viro facta est, et ad virum pertinet; et dictum est de primo coniugio: 'Erunt duo in carne una'»²³.

b) UNIDAD: TERTULIANO, *Ad uxorem* 1, 2, 1:

«Non quidem abnuimus coniunctionem viri et feminae benedictam a Deo ut seminarium generis humani et replendo orbi et instruendo saeculo excogitatum atque exinde permissam, unam tamen. Nam et Adam unus Evae maritus et Eva una uxor illius: *una mulier, una costa*»²⁴;

y San AGUSTÍN, *De Civitate Dei* 22, 17:

«Creatura est ergo Dei femina sicut vir; sed *ut de viro fieret, unitas commendata*»²⁵.

c) La UNION entre los esposos es idea muy de San AGUSTÍN. Así en *De Genesi contra Manichaeos* 2, 12, 16; «effectio mulieris est *de costa viri, propter coniunctionem significandam*»²⁶. *De Genesi ad litteram* 9, 13, 23: «Quid ergo sibi vult etiam illud, quod *mulier viri de latere facta est*? Verum est *propter ipsius coniunctionis vim commendandam* hoc ita fieri oportuisse credamus»²⁷. *De bono coniugali* 1, 1: «sed alteram creavit *ex altero*; signans etiam *vim coniunctionis in latere*, unde illa detracta, formata est»²⁸. *De Civitate Dei* 12, 28: «Quod vero femina illi *ex eius latere facta est*, etiam hic satis significatum est quam clara mariti et uxoris debeat esse *coniunctio*»²⁹.

d) Otros Padres hablan, en cambio, del AMOR MUTUO entre los esposos. MARIO VICTORINO, *In Epistulam ad Ephesios* II, cap. 5, 28: «Sic enim et historia generationis ostendit, quod *de viri costa femina effecta*. Ergo sic uxorem diligit, quasi suum corpus»; y cap. 5, 29:

«Si autem caro nostra femina est, et *prima femina de carne viri*, et sic femina ut eadem uxor ipsius fuerit, cum nemo suam carnem oderit, sed

²² CSEL 28/1, 294; PL 34, 408.

²³ PL 37, 1784.

²⁴ CCLat 1, 374; CSEL 70, 98; PL 1, 1277.

²⁵ CCLat 48, 836; CSEL 40/2, 626; PL 41, 779.

²⁶ PL 34, 205.

²⁷ CSEL 28/1, 284; PL 34, 402.

²⁸ CSEL 41, 187; PL 40, 373.

²⁹ CCLat 48, 384; CSEL 40/1, 614; PL 41, 376.

magis nutriat et foveat: debet ergo et uxorem sic diligere, ut suam carnem, sicut et Christus Ecclesiam»³⁰.

San AMBROSIO, *Explanatio Psalmi 37*, 27, vers. 4:

«Sunt ergo et ossa, quibus caritatis quaedam compago formatur. Unde et Adam dixit de consorte caritatis et coherede gratiae vitae: 'Hoc nunc os de ossibus meis et caro de carne mea'»³¹.

San PAULINO DE NOLA, en su *Carmen 25*, 13-26, del cual se transcriben los versos 17-20:

«Quoque individuum magis assignaret anorem,
ex una fecit carne manere duos.

Nam sopitus Adam costa privatus adempta est
moxque suo factam sumpsit ab osse parem...»³².

San JERÓNIMO, *Commentarii in IV epistulas Paulinas* 3, cap. 5, 28 de Efesios, después de citar Gén 2, 23 y Mc 19, 4-5, dice:

«Cum igitur vir et uxor una caro sint: itaque uxoris ut nostris corporibus providendum...»;

y algo más abajo, sobre el cap. 5, 31:

«Igitur ad exhortationem mutui affectus inter uxorem et virum, Adam et Evae sumpsit exemplum. Ut quomodo costa tollitur de Adam, et aedificatur in coniugem...: sic et nos nostras amemus uxores»³³.

e) INDISOLUBILIDAD: San AGUSTÍN, *De Civitate Dei* 14, 22:

«Dominus interrogatus utrum liceret quacumque ex causa *dimittere uxorem*..., respondit... [Mt 19, 4-5]. Certum est igitur masculum et feminam ita primitus institutos, ut nunc homines duos diversi sexus videmus et novimus, unum autem dici vel propter coniunctionem vel propter originem feminae, quae de masculis latere creata est»³⁴.

f) Prohibición del ADULTERIO: San AMBROSIO, *Exameron* 5, 7, 19:

³⁰ PL 8, 1288.

³¹ CSEL 64, 156; PL 14, 1022.

³² CSEL 30, 238; PL 61, 633.

³³ PL 26, 533 y 535 respectivamente. Podría añadirse el AMBROSÍSTER, *In epistulam beati Pauli ad Colossenses*, c. 3, 19: «Rigorem virilis legis emollit, ne potestate qua praevallet, nimius quis sit in dominatu uxoris: sed debet respicere ad affectum, quia *mulier caro eius est*»: PL 17, 438.

³⁴ CCLat 48, 444; CSEL 40/2, 46; PL 41, 430.

«Grave est *adulterium*, naturae iniuria est. Duos primum Deus fecit, Adam et Evam, hoc est virum et uxorem, et uxorem de viro, hoc est, de *costa Adam*, et iussit ambos esse in uno corpore et in uno spiritu vivere»³⁵.

g) Poca estima de las SEGUNDAS NUPCIAS: San AMBROSIO, *De Viduis* 15, 89:

«Tulit enim *costam de viro*, et formavit feminam; ut sibi eos invicem copularet, dicens: 'Et erunt duo in carne una'. Non hoc de secundis, sed de primis nuptiis dixit; neque enim Eva secundum accepit virum...»³⁶.

Véase también San JERÓNIMO, *Epistula 123 ad Geruchiam* 11³⁷.

h) Recomendación de la CONTINENCIA: FÍRMICO MATERNO (?), *Consultationes Zacchaei et Apollonii* 3, 5:

«Sed factam eidem atque *ex eodem mulier prius solatio quam coniugio fuit...*»³⁸.

i) Debida SUJECION AL MARIDO: San JERÓNIMO, *Adversus Iovinianum* 1, 27:

«Et ne videretur dura conditio, quae eam in mariti redigeret servitutem, legis recordatur antiquae et ad originale exemplum redit: quod Adam primus factus sit, deinde *mulier ex costa eius...*»³⁹.

El AMBROSIÁSTER, *In epistulam beati Pauli ad Corinthios I*, cap. 11, vers. 3: «Mulieris vero caput idcirco vir est, quia *ex eius costa* Dei virtute formata est»; vers. 5-7: «Inferior ergo mulier viro est, portio enim eius est; quia *origo mulieris vir est: ex eo* enim est, ac per hoc obnoxia videtur mulier viro, ut imperio eius subiecta sit»; cap. 14, 34: «Quamvis una caro sit, sed duabus ex causis iubetur esse subiecta:

³⁵ CSEL 32/1, 154 s.; PL 14, 214. Parecida doctrina se halla en *NOVACIANO, *De bono pudicitiae* 5: «Nam ideo *ex viro suo et femina est ut praeter eundem alterum nesciat*, et ideo viro reddita est mulier ut suppleto quod fuerat ei ereptum nihil requirat alienum. Sic et *duo* inquit *erunt in carne una*»: CSEL 3/3, 16 s.; PL 4, 822. También en el *De singularite clericorum* 6, de CELESTIO (?), discípulo de Pelagio: «Fecit equidem mulierem viro Dominus adiutricem, sed serpentis invidia personam sumpsit hostilem. Quod si illa *de viro suo* natam usque hodie ipsum cui iungitur temptat, quanto magis illa quae copulatur nulla lege coniuncta?»: CSEL 3/3, 179; PL 4, 840.

³⁶ PL 16, 262. Parecida doctrina tiene *TERTULIANO, en *De exhortatione castitatis* 5: CCLat 2, 1022; CSEL 70, 135; PL 2, 920; y *De Monogamia* 4, 1 y 4, 6: CCLat 2, 1233 y 1235; PL 2, 934 y 936.

³⁷ El texto, más adelante, § 7, 2.º, correspondiente a la nota 101.

³⁸ PL 20, 1156. Parecida deducción en *PELAGIO, *In epistulam ad Corinthios I*, c. 7, 3: PLS 1, 1199.

³⁹ PL 23, 248. Anteriormente, *TERTULIANO, *Adversus Marcionem* 5, 8, 1-2: CCLat 1, 685; CSEL 47, 597; PL 2, 488.

quia et *ex viro est*, et per ipsam intravit peccatum» ⁴⁰. *Id., id., ad Colossenses* 3, 18:

«Ita praecepit mulieres subditas esse debere viris, sicut mandavit Deus, inter caetera dicens ad mulierem: 'Et ad virum tuum conversio tua et ipse tui dominabitur'; ut ipso ritu et disciplina timeat virum suum, *quasi dominum, ex quo coepit esse*» ⁴¹.

Id., id., ad Timotheum I 2, 13-15: «Praefert virum mulieri, propter quod primus creatus est; ut inferior sit mulier, quia *post virum et ex viro creata est*» ⁴².

j) Diversidad de DERECHO MATRIMONIAL para los primeros hombres: SAN AGUSTÍN, *De Civitate Dei* 15, 16:

«Cum igitur genus humanum post primam copulam viri facti ex pulvere et coniugis eius *ex viri latere* marium feminarumque coniunctione opus haberet, ut gignendo multiplicaretur, nec essent ulli homines, nisi qui ex illis duobus nati fuissent: viri sorores suas coniuges acceperunt...» ⁴³.

k) Análoga razón aduce SAN AMBROSIO, *De Abraham* 1, 6, 56, para EXCUSA de las hijas de Lot:

«Excusantur autem filiae sancti Loth, quia putaverunt non vicinae regionis, sed totius orbis fuisse illud excidium... Et ideo ne genus deficeret humanum, paternum petiisse concubitum... Nam et *Eva de viro absumpta*, supra cuius costam aedificata est mulier os de ossibus eius et caro de carne eius, tamen propter seriem successionis humanae viro mixta est» ⁴⁴.

4.º También se pone de relieve la especial DIGNIDAD DEL HOMBRE, por ser efecto de acción inmediata de Dios: San AMBROSIO, *Expositio Evangelii Lucae* 2, 85, cap. 3, 21 s.:

«Docuit etiam quia et mulierem Deus fecit: 'Immisit' enim 'Deus soporem'... [Gen 2, 21 s.]. Non frustra, ut dixi, corporalibus quibusdam manibus circa Adam et Evam Moyses Deum inducit operantem. Mundum Deus fieri iussit, et factus est, et uno verbo opus mundi Scriptura indicat absolutum: ad hominem venit, et manus ipsas quodammodo studuit tibi propheta Dei laborantis ostendere» ⁴⁵.

5.º Finalmente, el Ps. MARIO VICTORINO señala la CULPABILIDAD DE ADAN por sujetarse a Eva en el pecado, *De Physicis* 12:

⁴⁰ PL 17, 239. 240 y 259 respectivamente.

⁴¹ PL 17, 438.

⁴² PL 17, 468. Coincidía en esto con la doctrina común *PELAGIO, *In Epistulam ad Corinthios* I, c. 11, 7-12: PLS 1, 1214 s.; *In Epistulam ad Timotheum* I, c. 2, 13 s.: PLS 1, 1349.

⁴³ CCLat 48, 476 s.; CSEL 40/2, 92; PL 41, 457.

⁴⁴ CSEL 32/1, 539; PL 14, 441.

⁴⁵ CCLat 14, 69; CSEL 32/4, 89; PL 15, 1584.

«... et vocatus ad paenitentiam, non solum repulit, sed etiam facti sui culpam Deo imputavit, dicens: 'mulier quam dedisti mihi, haec mihi dedit, et manducavi'; reum esse Dominum peccati, quod dedit mulierem, adscribendo: cum maxime *portionem exiguum corporis sui* sciens, cui et nomen dederat, non debuisset subiacere, undique sibi subiectam sciens; se quoque *auctorem corporis, ortus, procreationis*, etiam nominis ipsius agnoscens: quam cum sibi praeferre non deberet, multo minus domino Deo qui mandavit...»⁴⁶.

4. CONTRA DIVERSOS ERRORES

Tanto los Padres Griegos como los Latinos, pero más éstos últimos, aducen a veces la peculiar formación de la primera mujer *ex primo homine*, contra algunas afirmaciones erróneas de herejes o de otros escritores.

1.º San FILASTRIO considera herejes a quienes afirmaban que Dios había creado el cuerpo de Adán y Eva cuando les dio las TÚNICAS DE PIEL, en su *Diversarum haereseon liber* 117:

«Est haeresis quae, cum audit in Genesi quod Dominus *pellicias tunicas* post praevaricationem nostros parentes vestiri[t], aestimant corpora tunc temporis fecisse eosque sic induisse, cum septimo die Scriptura dixerit accepisse Dominum terram de limo et plasmasse eorundem corpora, atque ita *mulieris carnem de costa Adae* postea perfecisse...»⁴⁷.

2.º San AGUSTÍN, *Contra secundam Iuliani responsionem* 6, 12, niega que el hombre hubiese sido creado NATURALMENTE MALO. Esta era la conclusión de Juliano al constatar que Adán, el cual fue obediente «antequam *de latere eius* corpus formaretur uxoris» y enseñó obediencia a su mujer, sin embargo, «male agendo perdidit posse bene agere, et bene prius agendo non perdidit posse peccare»⁴⁸.

3.º Tampoco admite San AGUSTÍN que ADAN hubiere NACIDO CIEGO, porque, dice en *De Genesi ad litteram* 11, 31, 40,

«... et quomodo ipsa mulier ad virum adducta est, quando facta est, ut de illa, quam non videbat, diceret: 'Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea' et caetera?»⁴⁹;

⁴⁶ PL 8, 1302. Podría añadirse aún que *TERTULIANO halla en nuestro tema argumentos para la velación de las vírgenes, en *De virginibus velandis* 5, 2; 5, 4-5; 7, 1; 8, 1: CCLat 2, 1214. 1215. 1216 y 1217 s.; PL 2, 896 s. 898 s. 900.

⁴⁷ CSEL 38, 81 s.; PL 12, 1240. Lo mismo sintió *TERTULIANO, *De resurrectione mortuorum* 7: CCLat 2, 929; CSEL 47, 34 s.; PL 2, 803s.

⁴⁸ PL 45, 1521 s.

⁴⁹ CSEL 28/1, 364; PL 34, 445 s.

y comenta en *De nuptiis et concupiscentia* 1, 5, 6:

«Quod ergo scriptum est de hominibus primis, 'Aperti sunt oculi amorum', intellegere debemus, adtentos factos ad intuendum et agnoscendum quod novum in eorum corpore acciderat, quod utique corpus patentibus eorum oculis et nudum quotidie subiacebat et notum; alioquin... Quomodo denique ipsa mulier ei demonstrata est, quando ait, 'Hoc nunc os ex ossibus meis, et caro de carne mea?'»⁵⁰.

4.º Niega asimismo que el primer hombre hubiera sido ANDRÓGINO, *De Genesi ad litteram* 3, 22, 34:

«Rursum ne quisquam arbitraretur ita factum ut in homine singulari uterque sexus exprimeretur, sicut interdum nascuntur, quos *androgynos* vocant, ostendit se singularem numerum propter coniunctionis unitatem posuisse et quod *de viro mulier* facta est, sicut postea manifestabitur»⁵¹.

5.º Rechaza la opinión de quienes dicen que por mujer han de entenderse los SENTIDOS DEL CUERPO, en *De Trinitate* 12, 13, 20:

«Et secundum hanc distributionem qua vir ponitur mens, sensus vero corporis mulier, videntur apte omnia convenire, si considerata tractentur: nisi quod in omnibus bestiis et volatilibus scriptum est non esse inventum viro adiutorium simile illi, et tunc est ei *mulier facta de latere*»⁵².

6.º Trata de calumniadores a los MANIQUEOS, cuando sostiene que va contra el Nuevo Testamento la formación de la mujer y la institución del matrimonio según el texto de Gén 2, 18-24, en *Contra Adimantum* 3:

«De eo quod scriptum est in Genesi: 'Et dixit Deus. Non est bonum... et adhaerebit uxori suae'. Huic rursus loco Manichaei calumniantur dicentes contra Novum Testamentum esse istam sententiam, qua Deus scribitur et *formasse mulierem et viro coniunxisse*, propterea, quia in Evangelio dicit Dominus...»⁵³.

7.º Por otra parte, San AMBROSIO, *Explanatio psalmi* 1, 14, especifica que la mujer no queda excluida de la FELICIDAD, aunque en el Salmo 1, 1, 'Beatus vir', se nombre sólo al varón; porque

«nec a consortio creaturae exclusit Deus feminas, quia prius virum condidit. Dixit enim Deus... [Gen 1, 26 s.]. In homine uterque signatur, in

⁵⁰ CSEL 42, 217 s.; PL 44, 417.

⁵¹ CSEL 28/1, 89 s.; PL 34, 294.

⁵² PL 42, 1008 s.

⁵³ CSEL 25/1, 118; PL 42, 132.

viro sexus exprimitur. Sed quemadmodum, cum homo dicitur, uterque comprehenditur, ita cum vir nominatur, et mulier cuius vir ille est intellegitur. Denique 'haec vocabitur', inquit, 'mulier, quoniam de viro suo sumpta est'⁵⁴.

8.º San AGUSTÍN se apoya todavía en nuestro tema en otras varias ocasiones. Defiende la DIVINIDAD DEL VERBO contra los Arrianos con argumentación «ad hominem», escribiendo *Contra Maximum haereticum* 2, 25, 2:

«Et sicut illud ubi dictum est, 'Et fecit Deus hominem', obedisse iubenti Patri Filium vis videri, quia Pater dixerat, 'Faciamus hominem': ita etiam ubi legimus, 'Et immisit Dominus soporem in Adam, et sumpsit unam de costis eius', et caetera, quibus ostenditur factum homini esse adiutorium, obedisse Patrem iubenti Filio, te auctore, intellegamus; quia non Patrem, sed Filium dixisse asseris, 'Faciamus ei adiutorium'⁵⁵.

9.º Sostiene, en *De Trinitate* 12, 6, 7-8, que no estamos obligados a ver REVELACION DE LA TRINIDAD en la formación del hombre a imagen de Dios:

«An dicit aliquis: Iam trinitas erat, quia etsi nondum forma propria, iam tamen originali natura et mulier erat in latere viri et filius in lumbis patris?... Ad implendam quippe imaginem Trinitatis debuit addere et filium, quamvis adhuc in lumbis patris constitutum, sicut *mulier erat in latere*»⁵⁶.

10.º En la misma obra, algo más abajo, libro 15, 7, 9, niega que la mujer sea FIGURA DE LA TRINIDAD:

«Vir quidem non debet velare caput, cum sit imago et gloria Dei. Mulier autem gloria viri est'. Quid ergo dicemus ad haec? Si pro sua persona mulier adimplet imaginem Trinitatis, cur ea *detracta de latere viri* adhuc ille imago dicitur?»⁵⁷.

11.º Y a los que niegan el PECADO ORIGINAL y consiguiente bautismo de los niños, objetando: «Si Adam non talis est creatus quales nascimur, cur Christus exspers peccati infans natus est et imbecillis...?», responde en *De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum* 1, 37, 68, no sin ironía:

«Movet enim, si illi primi homines non peccassent, utrum tales essent filios habituri, qui nec lingua nec manibus nec pedibus uterentur. Nam propter uteri capacitatem fortasse necesse fuerit parvulos nasci, quamvis, *cum exigua sit pars corporis costa*, non tamen propter hoc Deus parvulam virom coniugem fecit, quam aedificavit in mulierem. Unde et eius filios poterat omnipotentia creatoris mox editos grandes protinus facere»⁵⁸.

⁵⁴ CSEL 64, 11; PL 14, 927.

⁵⁵ PL 42, 805.

⁵⁶ PL 42, 1002 s.

⁵⁷ PL 42, 1003.

⁵⁸ CSEL 60, 69; PL 44, 150.

5. SOBRE EL ORIGEN DEL ALMA

La cuestión del origen del alma humana merece párrafo aparte por la especial posición de San Agustín sobre el particular. El problema en sí no es objeto propio de este artículo. Se aborda sólo en cuanto los Padres intentaron iluminarlo y lo unieron con la formación de Eva.

1.º PROBLEMA DIFÍCIL, que no quedó bien fijado en la doctrina católica sino con el tiempo. Prueba de ello es San FILASTRO, el cual, en su *Diversarum haereseon liber* 97, condena acertadamente la herejía que afirmaba ser el hombre imagen de Dios por el cuerpo humano; mas en las pruebas supone que Dios primero creó el alma y que sólo más tarde la infundió en el cuerpo:

«... ac immisso sopore in Adam posteaque *de costa eius* accepisse Dominum et fecisse mulierem Scriptura testatur ac praedicat. Et [quod] primum sit anima facta, id est sexto die, die autem septimo corpus de terra plasmatum Adae, sic *de viri corpore*, id est *de latere eius*, factam feminam demonstraverit, non est ambiguum et quod anima antea facta sit, caro autem postea plasmata, et sic postea inspiratione infusa Dei spiritalis in fine conlata sit grata...»⁵⁹.

2.º San JERÓNIMO defiende claramente el CREACIONISMO. Mas no todos pensaban así, pues arguye *contra Iohannem Hierosolymitanum* 22:

«Si insufflatio Dei (quod non vis, et quod nunc relinquis ambiguum) humanae animae conditio est: Eva, in cuius faciem non insufflavit Deus, unde animam habuit? Taceo de Eva, quae in typo Ecclesiae *de costa viri* aedificata, non debet post tanta saecula nepotum calumnias sustinere»⁶⁰.

⁵⁹ CSEL 38, 57; PL 12, 1210 s. Cf. *TERTULIANO, *De anima* 36, 3, contra quienes «animam post partum carni superducunt utique ante formatae», sostiene: «Certe et hic se primordiorum forma testatur, cum masculus temporibus effingitur, prior enim Adam; femina aliquanto serius, posterior enim Eva. Ita quem diu caro informis est, qualis *ex Adae latere decerpta* est, animal tamen et ipsa iam, quia et illam tunc *Adae portionem* animatam agnoscam. Ceterum et ipsam Dei adflatus animasset, si non ut carnis, ita et animae ex Adam tradux fuisset in femina»: CCLat 2, 838 s.; CSEL 20, 362 s.; PL 2, 712 s.

⁶⁰ PL 23, 372. Por aquellos tiempos debieron existir diversas teorías. El autor del *Liber de Fide*, tal vez RUFINO «Sirio», obra de sabor pelagiano, dice en su ataque al traducianismo: «Cur ergo Adam, qui primus de terra creatus est, secundum carnem *de costa* quae ex ipso fuerat sublata, in spiritu Dei prophetando dicebat, 'Hoc nunc os ex ossibus meis, et caro de carne mea: haec vocabitur mulier, quia ex viro suo sumpta est', nusquam fecit animae mentionem?... Nam sicut 'os ex ossibus meis et caro de carne mea', dicebat, sic etiam anima ex anima mea dicere potuisset. Sed tantum hoc dixit quod sibi videlicet sciebat ablatum» (PL 21, 1137 s.).

3.º San AGUSTÍN, en esta materia, rechaza todo emanantismo ⁶¹; pero hasta el fin de su vida mantuvo su DUDA ENTRE TRADUCIANISMO Y CREACIONISMO ⁶².

a) Toca el tema, primero, en el *De Genesi ad litteram*:

1) En el *libro 7, 28, 41* señala la dificultad que hay en decir que el alma de Adán no fue creada antes que infundida en su cuerpo, e insiste:

«Quam si eo modo devitare voluerit, ut dicat sexto die etiam de limo factum esse hominem, sed hoc recapitulando postea commemoratum, videat de muliere quid dicat, quia 'masculum et feminam' dixit 'fecit eos et benedixit eos'. Quod si et ipsam eo die factam esse *de viri osse* responderit, adtendat, quomodo adserat sexto die facta volatilia, quae adducta sunt ad Adam, cum Scriptura...» ⁶³.

2) Más adelante, en el *libro 10, 1, 1*, advierte cómo los traducianistas creen encontrar fundamento a su opinión precisamente en la narración de la formación de Eva:

«Quoniam primo Adam formatus est, deinde Eva. Et ille quidem unde habuerit corpus, unde animam, dictum est, corpus videlicet pulverem terrae, animam vero flatum Dei: at illa *de illius latere* cum facta dicatur, non dicitur quod eam Deus flando similiter animaverit, tamquam utrumque de illo ductum sit, qui iam fuerat animatus» ⁶⁴.

3) Aunque, prosigue el santo obispo de Hipona, *libro 10, 1, 2*, él cree más probable, «convenientius creditur», la sentencia creacionista:

«Cum praesertim esset evidentissimae occasionis locus, ut si non tunc, quando formata est, postea certe diceretur, ubi ait Adam: 'hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea'. Quanto enim carius amantiusque diceret: et anima de anima mea!» ⁶⁵.

Lo mismo repite algo más abajo, *libro 10, 2, 3*, dentro de su peculiar exegesis de Gén 1-2:

⁶¹ Cf. *De anima et eius origine* 2, 3, 6: «Quod si neque ex nihilo neque ex alia quacumque creatura, sed ex semet ipso Deum, hoc est ex natura sua fecisse vel facere animas —quod absit— existimas, hoc quidem ab isto didicisti, sed non tibi gratulor neque blandior; longe cum illo a fide catholica exorbitasti. Tolerabilis enim —quod quidem falsum est, tamen, ut dixi, tolerabilis— ex aliqua alia creatura, quam quidem iam fecerat Deus, quam ex Dei natura animam conditam crederes» (CSEL 60, 340; PL 44, 498).

⁶² F. CAYRÉ, A. A., *Patrologie et Histoire de la Théologie*, Desclée et Cie, Paris, Tournai. Rome 1938³, vol. I, p. 617.

⁶³ CSEL 28/1, 226; PL 34, 370.

⁶⁴ CSEL 28/1, 295; PL 34, 407 s.

⁶⁵ CSEL 28/1, 296; PL 34, 409.

«Et quoniam tot ac tanta testimonia..., nos non sinebant eodem ipso sexto die etiam formarum de limo hominem mulieremque *de latere eius* accipere..., illud credibilius vel tolerabilius dici visum est, quod ipsa hominis anima in illis operibus facta est, corporis vero eius in mundo corporeo tamquam in semine ratio, ne cogermur contra verba Scripturae aut sexto die totum factum dicere, id est et de limo virum et *de eius latere* feminam, aut in illis sex dierum operibus nullo modo factum esse hominem»⁶⁶.

4) De todos modos no le parece fácil la solución basada en la Escritura, *libro 10, 10, 17*:

«Si enim scriptum esset, quod similiter sufflaverit Deus in faciem formatae mulieris et facta fuerit in animam vivam, iam quidem plurimum lucis accederet, qua cuique formatae carni hominis non ex parentibus dari animam crederemus, adhuc tamen expectaretur, quod proprie teneretur in prole, qui nobis modus usitatus est hominis ex homine. *Prima vero mulier aliter facta est*, et ideo adhuc dici posset animam propterea non ex Adam divinitus Evae datam, quia *non ex illo tanquam proles orta est...*»⁶⁷.

b) Vuelve San AGUSTÍN a tocar expresamente el tema en *De anima et eius origine*.

1) Entre otras aclaraciones señala, *libro 2, 3, 5*, las diversas maneras cómo las creaturas proceden de Dios: una de ellas cuando es hecha «*ex alia iam creata atque existente natura, sicut vir ex limo, mulier ex viro, ex parentibus homo*»⁶⁸. En cuanto al alma del primer varón defiende en absoluto el creacionismo, *libro 2, 3, 6*:

«Si ex nihilo et factam tamen insufflatamque a Deo, id credis quod ego; si autem ex aliqua alia creatura, quae unde anima fieret tamquam materies subiacebat artifici Deo, sicut pulvis unde fieret Adam, vel *costa eius, unde Eva*, vel sicut aquae, unde pisces et volucres..., non est catholicum, non est verum»⁶⁹.

Pero en cuanto a las almas de los demás hombres, aun sintiendo inclinación por el creacionismo, quedará en la duda que apuntamos al principio: en el fondo, por temor a que se negara con aquél el pecado original⁷⁰; en la exegesis, por estimar ambiguos los argumentos escriturísticos⁷¹.

⁶⁶ CSEL 28/1, 297; PL 34, 409.

⁶⁷ CSEL 28/1, 307; PL 34, 415.

⁶⁸ CSEL 60, 339; PL 44, 497.

⁶⁹ CSEL 60, 340; PL 44, 497 s.

⁷⁰ Cf. *Epistula 166*, año 415, a San Jerónimo, c. 8, n. 25, 26; c. 9, n. 27: PL 33, 731 s.

⁷¹ *De anima et eius origine* 2, 14, 20: «Ac per hoc propaginem animarum nec temere astruendam nec temere destruendam dicimus, sed admonemus alia testimonia esse quarendam, quae non inveniuntur ambigua» (CSEL 60, 356; PL 44, 508).

2) Insuficiente el argumento fundado en *1 Cor 11, 12*; y tanto peor si el defensor del creacionismo incurre en errores. He aquí el largo razonamiento, en el *libro 1, 17, 27*:

«Deinde ubi dicit idem Apostolus: 'Sicut enim mulier ex viro ita et vir per mulierem', exponat nobis quam propaginem significare voluerit, animae an corporis an utriusque; sed non vult esse animas ex propagine. Restat ergo, ut secundum ipsum atque omnes, qui animarum propaginem destruunt, corpus tantum masculinum et femininum significarit Apostolus dicens: 'Sicut enim mulier ex viro ita et vir per mulierem', quia *mulier ex viro* facta est, ut etiam vir per mulierem postea nasceretur. Si ergo haec Apostolus dicens non etiam animas et spiritus, sed tantum corpora utriusque sexus volebat intellegi, cur continuo subiunxit: 'Omnia autem ex Deo', nisi quia et corpora ex Deo? Ita quippe ait: 'Sicut enim mulier ex viro ita et vir per mulierem, omnia autem ex Deo'. Eligat ergo iste unde sit dictum. Si de corporibus, profecto et corpora ex Deo sunt. Quid est ergo, quod ubicumque iste in Scripturis legit 'ex Deo', quando de hominibus agitur, non et corpora, sed tantum animas et spiritus vult intellegi? Si vero quod dictum est: 'Omnia autem ex Deo', et de corpore utriusque sexus et de anima ac spiritu dictum est, ergo secundum omnia est mulier ex viro; 'Mulier enim ex viro, vir per mulierem, omnia autem ex Deo'. Quae 'omnia' nisi de quibus loquebatur, id est et ille vir, ex quo mulier, et illa *mulier quae ex viro*, et ille vir, qui per mulierem? Neque enim ille vir per mulierem, *ex quo viro mulier*, sed vir, qui natus est postea ex viro per mulierem, quemadmodum hodieque nascuntur. Ac per hoc si, cum ista diceret Apostolus, de corporibus loquebatur, procul dubio corpora utriusque sexus ex Deo. Porro si non vult esse ex Deo hominum nisi animas et spiritus, profecto etiam secundum animam et spiritum mulier ex viro et nihil iam relinquatur eis qui contra animarum propaginem disputant. Si autem ita dividit, ut dicat mulierem *ex viro* esse secundum corpus, ex Deo autem secundum animam et spiritum, quomodo ita verum quod ait Apostolus, 'Omnia autem ex Deo', si mulieris corpus ita est *ex viro*, ut non sit ex Deo? Quapropter ut Apostolus potius verum loquatur, quam iste Apostolo praeferatur, *mulier ex viro* est sive secundum solum corpus sive secundum totum, quo constat humana natura — nihil enim horum tamquam certum affirmamus, sed quid horum verum sit adhuc quaerimus...»⁷².

3) Ambiguo también el argumento fundado en *Gén 2, 23*. Le da todas las vueltas en el *libro 1, 18, 29-31*:

«29. Nunc videamus illud de Genesi testimonium, ubi facta mulier *de latere viri* adducta est ad eum et dixit: 'Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea'. Hoc quippe iste putat, quod dicere debuerat Adam: 'Anima ex anima mea' vel: 'Spiritus de spiritu meo', si etiam hoc de illo tractum esset. Sed illi qui propaginem asserunt animarum, hinc se putant invictius suam munire sententiam, quia cum scriptum sit detraxisse Deum costam *de latere viri* camque aedificasse in mulierem, non est additum, quod in eius faciem sufflaverit flatum vitae; ideo, inquirunt, quia iam de viro fuerat

⁷² CSEL 60, 326-328; PL 44, 489-490.

animata. Nam si non fuisset, nequaquam nos, inquit, sancta Scriptura huius rei cognitione fraudasset. Ad illud vero quod ait Adam: 'Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea' nec ait: 'Spiritus' vel 'anima de spiritu meo' vel 'de anima mea', sic ab eis responderi potest, quomodo superius demonstratum est, ut a parte totum intellegatur hoc dictum 'os et caro mea', sed quae animata fuerit detracta, non mortua. Neque enim hoc Omnipotentem facere potuisse ideo negandum est, quia nullus hominum potest aliquid cum anima de humana carne praecidere. Nam quod Adam secutus adiunxit, 'Haec vocabitur mulier, quia de viro suo sumpta est', cur non ait potius, unde opinio confirmaretur istorum: 'quoniam de viro suo caro eius sumpta est'? Hic itaque illi qui contra sentiunt possunt dicere, quia non scriptum est carnem mulieris, sed mulierem *de viro* suo sumptam, totam debere accipi cum anima et spiritu. Nam etsi anima sexu caret, non tamen quando appellantur mulieres excepta anima eas necesse est intellegi...—30. Cum itaque isti sic inter se alternante sermone certaverint, ego inter eos sic iudico, ut *ne incognitis fident et temere audeant affirmare* quod nesciunt, utrosque commoneam. Si enim scriptum esset: 'Insufflavit flatum vitae in faciem mulieris et facta est in animam vivam', nec sic esset iam consequens ut non propagaretur ex parentibus anima, nisi etiam de filio eorum hoc scriptum similiter legeretur. Fieri enim potuit, ut membrum non animatum de corpore extractum indigeret animari, filii vero anima ex patre per matrem propaginis transfusione traherentur. Cum vero tacitum est, occultatum est, non negatum, sed neque affirmatum... Ac per hoc, si primae mulieris anima ex viro est, a parte totum significatum est, ubi legitur: 'Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea', cum *tota ex viro*, non caro sola sit sumpta. Si autem non est ex viro, sed eam Deus insufflavit sicut viro, a toto pars significata est, ubi legitur: 'De viro suo sumpta est', cum caro eius, non tota sit sumpta.—31... Unde et isti, a quibus animarum propago defenditur, possent accipere a parte totum esse dictum: 'Os de ossibus meis et caro de carne mea', ut illic intellegeretur et anima... Pari vice igitur admonemus etiam hos, qui animarum propaginem destruunt, ut novas a Deo sufflari animas certis documentis adserant, et tunc illud, quod dictum est: 'Os ex ossibus meis et caro de carne mea', non tropice a parte totum, ut simul intellegatur et anima, sed proprie de sola carne dictum esse defendant»⁷³.

4) Y aún remacha el clavo en el libro 2, 14, 20:

«Item quod scriptum est, ex uno sanguine Deum fecisse omne genus hominum vel quod ait Adam: 'Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea', quia neque ibi dictum est, 'ex una anima' neque hic 'anima de anima mea', putat negari animas filiorum ex parentibus vel illius mulieris *ex viro*: quasi vero, si non 'ex uno sanguine', sed ex una anima diceretur, aliud quam totus homo intellegeretur nec corporis propagatio negaretur... Itemque sicut illos videtur iuvare quod dictum est: 'Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea', quia pars est dicta, non totum, sic iterum istos, quod ibi continuo sequitur: 'Haec vocabitur mulier, quoniam de viro sumpta est'. Debit enim dici aiunt 'quoniam de viro suo caro eius sumpta est', si non tota mulier, id est cum anima, sed sola caro sumeretur e viro...»⁷⁴.

⁷³ CSEL 60, 329-332; PL 44, 491-493.

⁷⁴ CSEL 60, 354 s.; PL 44, 507 s.

c) Ideas que aparecen también en su *Epistula* 190, 18:

«Ut eo modo etiam illud intellegi velint a parte totum, quod dixit Adam, cum illi mulier eius ostenderetur: 'Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea'; non enim dixit 'et anima de anima mea', sed ita fieri potest, ut carne nominata utrumque intellegatur, sicut hic animas nominavit et tamen etiam corpora in filiis intellegi voluit»⁷⁵.

6. MEDIO DE COMPARACIÓN PARA ILUSTRAR VERDADES

1.º De la GENERACION ETERNA DEL VERBO, hablando el AMBROSÍASTER, *Quaestiones ex Veteri Testamento* 21, dice:

«Similitudo autem haec est, ut quemadmodum de Patre est Filius, sic et de viro mulier, et unius principii auctoritas conservetur. Sed Filius inefabiliter et incomprehensibiliter natus est de Deo Patre, mulier autem corporaliter, sicut legimus, facta est de viro, ut per eam nativitas oriretur. Filius vero Dei ideo natus est, ut per ipsum fieret creatura. In hoc ergo dissimile est; nam et de Deo Deus natus est, de viro autem femina»⁷⁶.

2.º Acerca de la ENCARNACION aclara San AGUSTÍN, *Tractatus in Ioh. 2, 14* (Ioh 1, 13):

«'Non ex sanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri'. Carnem pro femina posuit; quia de costa cum facta esset, Adam dixit: 'Hoc nunc os de ossibus meis, et caro de carne mea'»⁷⁷.

3.º Sobre la CONCEPCION Y PARTO VIRGINAL y sobre la VIRGINIDAD PERPETUA DE MARIA:

a) Varios Padres resuelven, sobre todo, la DIFICULTAD basada en que María es llamada *mujer* y no *virgen*. San AMBROSIO, *De institutione virginis* 5, 36:

«De mulieris nomine quid moveamur? Ad sexum retulit; non enim corruptelae, sed sexus vocabulum est. Vulgi usus non praeiudicat veritati. Denique virginitas primum hoc nomen accepit; nam cum sumpsisset Deus unam de costis *adae*, et supplevisset carnem in locum ipsius: 'Aedificavit', inquit, 'eam in mulierem'. Utique adhuc virum non cognoverat, et iam mulier vocabatur. Rationem quoque nominis huius Scriptura non tacuit dicens: Quia 'dixit Adam: Os de ossibus meis, et caro de carne mea: Haec vocabitur mulier, quoniam de viro suo sumpta est'. Quia sumpta est, inquit, de viro suo, non quia virum experta»⁷⁸.

⁷⁵ CSEL 57, 153 s.; PL 33, 863.

⁷⁶ CSEL 50, 48; PL 35, 2230.

⁷⁷ CCLat 36, 18; PL 35, 1395.

⁷⁸ PL 16, 315.

San GAUDENCIO, *Tractatus paschales, Tractatus IX, De Evangelii lectione 2, 4*:

«Quid mihi et tibi est, mulier? Nondum venit hora mea'. Iuxta intellectus simplicis rationem probare sufficimus beatam Mariam virginem sexus causa mulierem nuncupatam, sicut in Genesi de Eva scribitur. 'Et iniecit... Et dixit Adam: Hoc nunc os de ossibus meis et caro de carne mea; haec vocabitur virago, quia de viro sumpta est'... Si credimus conceptum virginis, credere debemus et partum; utrumque *impossibile videtur homini, sed est omnipotentiae divinae parvum*. Quid enim Deo magnum —ut omittam sublimiora eius opera— qui ex nihilo fecit terram et de terrae limo carnem et de carne viri feminam, ita ut neque pars reliqua terrae aliud esset quam fuerat, neque Adam minus haberet, quod Deus abstulerat, neque femina hoc esset tantum, quod ex viro sumptum fuerat. Integer Adam ossa sua et carnem recognoscit in femina dicens: 'Hoc nunc os de ossibus meis et caro de carne mea', et tu non vis, ut eum qui haec operatus est, integra virgo filium recognoscat?»⁷⁹.

EVODIO, *De fide contra Manichaeos 22*:

«Dicit et Apostolus: 'Factum de muliere'. Et isti dicunt: Quare non ait ex virgine? non intelligentes, quod consuete dictum sit secundum proprietatem linguae Scripturarum, sicut de Eva dictum est: 'Formavit eam in mulierem', antequam vel ostenderetur viro»⁸⁰.

San AGUSTÍN, *Tractatus in Ioh. 10, 2*:

«Dicta est autem mulier secundum femineum sexum, non secundum corruptionem integritatis, et hoc ex lingua ipsius Scripturae. Nam et Eva statim facta *de latere viri sui*, nondum contacta a viro suo, nostis quia mulier appellata est: 'Et formavit eam in mulierem'»⁸¹;

Id., *Epistulae ad Galatas expositio 30*:

«'Misit Deus', inquit, 'Filius suum factum ex muliere'. Mulierem pro femina posuit, more locutionis Hebraeorum. Non enim quia de Eva dictum est, 'Formavit eam in mulierem', iam passa erat concubitus viri, quod non scribitur passa, nisi cum dimissi essent de paradiso»⁸²;

Id., *Sermo 52, 4, 10*:

«Locus Apostoli quo dicitur Christus de muliere natus. An forte hoc movet, quia de virgine dixi, et Paulus dicit ex muliere?... Ex muliere autem, sicut audistis: non est contrarium. Proprietas enim locutionis hebraeae mulieres,

⁷⁹ CSEL 68, 75-77; PL 20, 899 s.

⁸⁰ CSEL 25/2, 960; PL 42, 1145.

⁸¹ CCLat 36, 101; PL 35, 1467.

⁸² PL 35, 2126.

non corruptas virginitate, sed feminas appellat. Habes evidentem Scripturam Geneseos, quando ipsa primo Eva facta est: 'Formavit eam in mulierem'»⁸³.

b) Hay más aún: se ha visto, en el texto aducido más arriba, cómo San GAUDENCIO ilustra la POSIBILIDAD DEL MISTERIO con la formación de Eva⁸⁴. San AGUSTÍN, *De Genesi ad litteram* 9, 16, 30, llega a defender la REALIDAD OBJETIVA de la peculiar formación de la primera mujer por la realidad del misterio:

«*Utrumque infidelibus incredibile est; fidelibus autem cur ad rei gestae proprietatem quod de Christo factum est et tantum ad figuratam significationem quod de Eva scriptum est credibile videatur? An vero sine cuiusquam concubitu vir ex femina fieri potuit, femina ex viro non potuit? et virginalis uterus unde vir fieret habebat, virile autem latus unde femina fieret non habebat, cum hic dominus de famula nasceretur, ibi de servo famula formaretur?*»⁸⁵.

4.º La RESURRECCION DE CRISTO la ve prefigurada aquí MÁXIMO DE TURÍN (?), en su *Sermón 30*:

«Praefigurata est in protoplasto Adam Christi resurrectio: quia sicut ille post soporem surgens, Evam de latere suo fabricatam agnovit; ita Christus a morte resurgens ex vulnere lateris sui aedificavit Ecclesiam»⁸⁶;

y en el *Sermón 34*:

«In ipso mundi nascentis exordio, cum mater illa omnium viventium Eva de dormientis Adae costa producta est, mater universorum credentium Ecclesia ex latere Christi in cruce morientis demonstratur nascitura. In Adae autem evigilantis actu Domini nostri a morte figurabatur resurrectio»⁸⁷.

⁸³ PL 38, 358.

⁸⁴ La misma idea, fundamentalmente, en el *Sermo 370, De nativitate Domini* II, 1, 1, dudoso, de San AGUSTÍN: «Haec est hominis prima conditio, Adam de terra. Secunda conditio est hominis, qua creatur femina de latere viri. Tertia conditio est hominis, qua natus est homo ex viro et femina. Quarta conditio est Dei et hominis, qua natus est Christus sine viro de femina. In istis quatuor conditionibus una sola nobis usitata est, caeterae tres non sunt in oculis carnis, sed in fide cordis. De terra factum hominem sine patre, sine matre, non novimus: factam feminam de latere viri non novimus, lectam et auditam credidimus. Tertia illa usitata est nobis ipsa quotidiana de complexu maris et feminae quotidie nascuntur homines. Iam ergo erat una sine viro et femina, iam erat altera de viro sine femina, iam erat tertia de viro et femina, quarta restabat sine viro de femina. Sed ista quarta liberavit tres» (PL 39, 1657).

⁸⁵ CSEL 28/1, 290; PL 34, 405.

⁸⁶ PL 57, 596; cf. PL 39, 2067.

⁸⁷ PL 57, 601 s.; cf. PL 39, 2068.

5.º La NUEVA VIDA que Cristo trajo a la humanidad en la cruz hállase contrapuesta a la muerte que vino por Eva, en San AMBROSIO, *Explanatio Psalmi 40*, 13 (vers. 4):

«Securus victoriae proprius tentator accessit, in costa eum telo militis voluit vulnerare, reputans et hunc *sicut Adam per costam* posse prosterni. Sed vulneratus latere Dominus Iesus vitam produxit e vulnere, evacuavit omne peccatum, deiecit adversarium, cui mortem latronis eripuit...»⁸⁸;

y en RUFINO, *Commentarius in Symbolum Apostolorum 23*:

«Scribitur Iesus in latere percussus, aquam simul et sanguinem profudisse... Quod et si hoc quaeris, cur non ex alio membro, sed ex latere potius produxisse dicatur aquam et sanguinem, videtur mihi in latere per costam mulier indicari. Quia ergo fons peccati et mortis de muliere prima, quae fuit *primi Adam costa*, processit: fons redemptionis ac vitae *de secundi Adam costa* producitur»⁸⁹.

6.º El cristiano está predestinado a la INCORPORACION A CRISTO, viene a decir San AMBROSIO, *Epistula 76*, 4: Esta predestinación la enseña San Pablo

«asserens illud quod ab initio praenuntiatum est, quia 'relinquet homo patrem et matrem, et adhaerebit uxori suae, et erunt ambo in carne una', sacramentum esse Christi et Ecclesiae. Si ergo Adae et Evae copula sacramentum magnum est in Christo et in Ecclesia, certum est quod *sicut Eva os de ossibus viri* fuit, et caro de carne eius; et *nos membra simus corporis Christi, os de ossibus*, et caro de carne eius»⁹⁰.

7.º La RESURRECCION DE LOS CUERPOS:

a) Tiene su FIGURA en la formación de Eva, según piensa San HILARIO, *Tractatus mysteriorum 1*, 5:

«Contuendum etiam illud est in Adae somno atque *Evae corporatione* oculi in Christo et in Ecclesia mysterii sacramentum; in eo enim *corporeae resurrectionis fides* et ratio continetur. Namque in creatione mulieris non iam limus adprehenditur neque terra in formam describitur neque Dei inspiratione in animam viventem materies inanimis commovetur, sed *ossi caro adcrecit* et carni perfectio corporis datur et perfectionem corporis vigor spiritalis insequitur»⁹¹.

b) Sería más bien una ilustración de su POSIBILIDAD, escribe San JERÓNIMO, *Contra Iohannem Hierosolymitanum 32*:

⁸⁸ CSEL 64, 237 s.; PL 14, 1073.

⁸⁹ PL 21, 361 s.

⁹⁰ PL 16, 1260.

⁹¹ CSEL 65, 6; PLS 1, 249.

«Miraris si de infantibus et senibus in perfecti viri aetatem resurrectio fiat, cum de limo terrae absque ullis aetatum incrementis, consummatus homo factus sit? *Costa mutatur in feminam...*»⁹².

c) Habrá en la resurrección DIVERSIDAD DE SEXOS, opina contra algunos San AGUSTÍN, *De Civitate Dei* 22, 17:

«Nonnulli... nec in sexu femineo resurrecturas feminas credunt, sed in virili omnes aiunt, quoniam Deus solum virum fecit ex limo, *feminam ex viro*. Sed mihi melius sapere videntur, qui utrumque sexum resurrecturum esse non dubitant»⁹³.

d) San AGUSTÍN se plantea, además, cuál sería, CASO DE NO HABER PECADO Adán, la mutación que los hombres experimentarían, de no pasar al cielo sino todos juntos al fin del mundo; y dice, *De Genesi ad litteram* 9, 6, 10, que sería inferior a la propia del estado de gloria,

«quae tamen haberet meliorem statum, quam vel hoc corpus habet vel illa etiam, quae primitus facta sunt, *virii ex limo terrae, mulieris ex virii carne*»⁹⁴.

7. FIGURA DE LA IGLESIA, NACIDA DEL COSTADO DE CRISTO

1.º Puede decirse que la formación de Eva es, en general, FIGURA DE LA IGLESIA. San HILARIO, *Tractatus mysteriorum* 1, 1:

«Namque hic per omne constituti huius saeculi tempus veris atque absolutis *praefigurationibus in patriarchis Ecclesiam* aut generat aut abluit aut eligit aut discernit aut redimit: *somno Aadae, Noe diluvio...*»⁹⁵.

San AMBROSIO, *Explanatio Psalmi* 39, 11:

«Scriptum profecto de Christo est in principio Veteris Testamenti, quod venturus esset, ut in redemptione hominum Dei Patris faceret voluntatem, quando scriptum est, quia *Evam in specie Ecclesiae ad hominis adiumenta formavit...* 'In capite Libri scriptum est: Os de ossibus meis et caro de carne mea. Propter hoc relinquet homo patrem et matrem et adhaerebit uxori suae; et erunt duo in carne una'. Quis iste sit qui locutus est aut de quo istud sit sacramentum, audi dicentem: 'Sacramentum hoc magnum est, ego autem dico in Christo et in Ecclesia'»⁹⁶.

⁹² PL 23, 384.

⁹³ CCLat 48, 835; CSEL 40/2, 625; PL 41, 778.

⁹⁴ CSEL 28/1, 274; PL 34, 396.

⁹⁵ CSEL 65, 3; PLS 1, 247.

⁹⁶ CSEL 64, 218 s.; PL 14, 1061.

Id., *Expositio Evangelii Lucae* 4, 6 (cap. 4, 34):

«Hunc ergo Adam, hanc Evam Dominus liberaturus advenit, quorum alter ad imaginem Dei factus, altera virtutem sui accipiens viri... Nec quisquam putet incongruum esse, si Adam atque Eva in typo animae et corporis aestimentur, cum in typo Ecclesiae aestimentur et Christi»⁹⁷.

San JERÓNIMO, *Contra Iohannem Hierosolymitanum* 22:

«Taceo de Eva, quae in typo Ecclesiae de costa viri aedificata...»⁹⁸.

San AGUSTÍN, *De Genesi ad litteram* 9, 13, 23:

«Quid ergo sibi vult etiam illud, quod mulier viri de latere facta est? Verum esto propter ipsius coniunctionis vim commendandam hoc ita fieri oportuisse credamus, numquid etiam, ut dormienti fieret, eadem ratio vel necessitas flagitabat, ut denique osse detracto, in cuius locum caro subpleretur? Num enim non potuit ipsa caro detrahi, ut inde congruentius, quod sit sexus inferior, mulier formaretur? An vero tam multis additis costam Deus aedificare potuit in mulierem et carnem pulpamve non potuit, qui de pulvere ipsum hominem fecit? Aut si iam costa fuerat detrahenda, cur non altera pro ea costa reposita est? Cur etiam non dictum est, 'finxit' aut 'fecit' sicut in omnibus supra operibus, sed 'aedificavit', inquit, 'Dominus Deus illam costam', non tamquam corpus humanum, sed tanquam domum? Non est itaque dubitandum, quoniam haec facta sunt et stulta esse non possunt, ob aliquid significandum esse facta fructum futuri saeculi ab ipso iam primordio generis humani Deo praescio in ipsis suis operibus misericorditer praedicante»⁹⁹.

Id., *Contra Faustum* 12, 38:

«Numquid, si oportebat adiutorium viro feminam fieri, etiam hoc necessitas ulla cogeat vel ulla suadebat utilitas, ut de dormientis latere fieret?... Sic omnia cum considerantur et quasi superflua necessariis contexta inveniuntur, admonent humanum animum, id est animum rationalem prius aliquid significare, deinde quid significant quaerere»¹⁰⁰.

2.º Figura, incluso, de UNA SOLA IGLESIA, al decir de San JERÓNIMO, *Epistula 123 ad Geruchiam* 11:

«Prima hominis creatura nos doceat plures nuptias refutare. Unus Adam et una Eva —immo una ex eo costa separatur in feminam rursusque, quod divisum fuerat, nuptiis copulatur dicente Scriptura: 'Erunt duo in carne una'— non in duas nec in tres; 'propter quod relinquet homo patrem et matrem et adhaerebit uxori suae', certe non uxoribus. Quod testimonium Paulus edisserens ad Christum refert et ad Ecclesiam, ut et primus Adam in

⁹⁷ CCLat 14, 130; CSEL 32/4, 172; PL 15, 1632.

⁹⁸ PL 23, 372.

⁹⁹ CSEL 28/1, 284; PL 34, 402.

¹⁰⁰ CSEL 25/1, 364 s.; PL 42, 274.

carne et secundus in spiritu monogamus sit. *Una Eva mater cunctorum viventium et una Ecclesia parens omnium Christianorum*¹⁰¹.

3.º Más concreto, EVA FORMADA DEL COSTADO DE ADAN es figura o TIPO DE LA IGLESIA NACIDA DEL COSTADO DE CRISTO. San HILARIO, *Tractatus mysteriorum* 1, 3:

«Sequitur quod absopito Adam *ex latere eius atque osse Eva* gignitur. Quo evigilato *prophetia* quoque talis consequitur: 'Hoc nunc os de ossibus meis et caro de carne mea, haec vocabitur mulier, quia de viro suo sumpta est, et erunt duo in carne una'. Hic nihil mihi laboris est; Apostolus enim, cum huius ipsius prophetiae meminisset, ait: 'Hoc mysterium magnum est, ego autem dico in Christo et in Ecclesia'... Ergo rcm, quae in Adam perficiebatur, consecuta est prophetia. Cum enim haec Dominus, qui fecit masculum et feminam, dixerit, quod *ex osse eius* os et *ex carne ipsius* caro (est), locutus ipse per Adam id, quod totum in ipso Adam erat factum, nec detraxit fidem rebus et praeformari ex se id quod in altero gerebatur, ostendit. Cum enim Verbum factum sit caro et *Ecclesia* membrum sit Christi, quae *ex latere eius et per aquam nata* et vivificata per sanguinem sit, per sacramentum maneat in nobis, absolute docuit in Adam atque Eva suam et Ecclesiae speciem contineri»¹⁰².

¹⁰¹ CSEL 56, 84; PL 22, 1053.

¹⁰² CSEL 65, 4 s.; PLS 1, 248. La idea se encuentra, anteriormente, en *TERTULIANO, *De anima* 43, 9: «Si enim Adam de Christo figuram dabat, *somnus Adae mors erat Christi* dormituri in mortem, ut de iniuria perinde lateris eius vera mater viventium figuraretur Ecclesia» (CCLat 2, 847; CSEL 20, 372; PL 2, 723). También en la obra dudosa de TERTULIANO y que más parece anterior al 325 y escrita tal vez en Francia (cf. *Clavis Patrum Latinorum*, o. c., n.º 36), *Carmen adversus Marcionitas* 2, 4:

«Virgo viro nocuit, sed vir de virgine vicit.
Cuius in exemplum, sopito corpore somno,
sumitur *ex latere* mulier, quae *costa mariti*;
quam carnem de carne sua deque ossibus ossa,
evigilans dixit, praesaga mente locutus.
Mira fides, merito Paulus certissimus auctor,
Christum de caelis Adam docet esse secundum.
Veritas ipsa suis exemplis usa refulget;
nec cupit ex alieno acres ostendere gressus:
pauperis hoc opus est, propriae virtutis egeni.
Haec Paulus docuit magnus mysteria docta,
scilicet in Christo esse decus tuum, Ecclesia, cernens [sic].
Huius de latere, ligno pendentis in alto
corporis exanimi sanguis manavit et humor.
Femina sanguis erat, aquae erunt nova dona lavacri,
haec populi vera est viventis Ecclesiae mater,
de Christi nova carne caro, deque ossibus ossa»

(PL 2, 1067).

Más adelante en GREGORIO DE ELVIRA, *Tractatus de libris SS. Scripturarum*: «Quis etenim nesciat Dominum nostrum, qui est fons aquae vivae saliens in vitae perpetuitatem, cum in crucis ligno suspensus fuisset, non tantum de vulnere lateris sui sanguinem, sed aquas largo cursu manantes

profudisse, ostendens sponsam, id est *Ecclesiam*, exemplo protoplastorum de latere suo constare, sicut constitit et *Eva de costa Adae*, habentem scilicet duo baptismata, id est aquae et sanguinis, unde fideles in *Ecclesia* et martyres fiunt?» (PLS 1, 447). Véase asimismo los textos de MÁXIMO DE TURÍN (?), *Sermo 30* (PL 57, 596) y *Sermo 34* (PL 57, 601 s.) citados en las notas 86 y 87.

San AGUSTÍN, repetidamente, *De Genesi contra Manichaeos* 2, 24:

«Dicit enim, Apostolus sacramentum magnum esse, quod dictum est, 'Propter hoc relinquet homo patrem et matrem et adhaerebit uxori suae; et erunt duo in carne una': quod ipse interpretatur subiciendo, 'Ego autem dico in Christo et in Ecclesia'. Ergo quod *per historiam impletum est* in Adam, per prophetiam significat Christum... Dicit enim Apostolus ipsum esse caput Ecclesiae, et Ecclesiam corpus eius. Ergo et ipse soporatus est dormitione passionis, ut ei coniux Ecclesia formaretur... Formata est ergo ei *coniux Ecclesia de latere eius*...»¹⁰³.

Tractatus in Ioh. 9, 10 (Ioh 2, 6):

«Dormit Adam ut fiat Eva; moritur Christus ut fiat Ecclesia. *Dormienti Adae fit Eva de latere; mortuo Christo lancea percuitur latus, ut profluant sacramenta, quibus formetur Ecclesia.* Cui non appareat quia in illis tunc factis futura figurata sunt, quandoquidem dicit Apostolus ipsum Adam formam futuri esse? 'Qui est', inquit, 'forma futuri'. Praefigurabantur omnia mystice. Neque enim vere non poterat Deus vigilanti costam educere feminamque formare? An forte ne doleret latus quando costa detracta est, propter hoc oportebat ut ille dormiret? Quis est qui sic dormiat, ut ei ossa non evigilanti evellantur?...»¹⁰⁴.

Id., id. 15, 8 (Ioh 4. 6):

«Sub hac rerum imagine Adam qui erat forma futuri, praebuit nobis magnum indicium sacramenti; imo Deus in illo praebuit. Nam et dormiens meruit accipere uxorem, et *de costa eius facta est ei uxor, quoniam de Christo in cruce dormiente futura erat Ecclesia de latere eius*, de latere scilicet dormientis, quia et de latere in cruce pendentis lancea percusso Sacramenta Ecclesiae profluxerunt. Sed quare hoc dicere volui, fratres? Quia infirmitas Christi nos facit fortes. Magna ibi imago praecessit. Potuit Deus carnem detrahere homini unde faceret feminam, et magis videtur quasi congruere potuisse. Fiebat enim sexus infirmior, et magis de carne infirmitas fieri debuit quam de osse; ossa enim in carne firmiora sunt. Non detraxit carnem unde faceret mulierem; sed detraxit os, et *detracto osse formata est mulier*, et in locum ossis caro adimpleta est. Poterat pro osse os reddere, poterat ad faciendam mulierem non costam, sed carnem detrahere. *Quid igitur significavit?* Facta est mulier in costa tamquam fortis; factus est Adam in carne tanquam infirmus. Christus est et Ecclesia, illius infirmitas nostra est fortitudo»¹⁰⁵.

¹⁰³ PL 34, 215 s.

¹⁰⁴ CCLat 36, 96 s.; PL 35, 1463 s.

¹⁰⁵ CCLat 36, 153; PL 35, 1513.

Id., *id.* 120, 2 (Ioh 19, 34):

«Propter hoc *prima mulier facta est de latere viri dormientis* et appellata est vita materque vivorum. Magnum quippe significavit bonum, ante magnum praevericationis malum. Hic secundus Adam inclinato capite in cruce dormivit, ut *inde formaretur ei coniux, quod de latere dormientis effluxit*»¹⁰⁶.

Id., *Enarratio in Ps. 40*, 10:

«Et Adam dormivit, quando *de latere eius Eva facta est*. Adam in figura Christi, Eva in figura Ecclesiae; unde est appellata mater vivorum. Quando fabricata est Eva? Dum dormiret Adam. Quando *de latere Christi sacramenta Ecclesiae profluxerunt*? Cum dormiret in cruce»¹⁰⁷.

Id., *id. in Ps. 56*, 11:

«*Cuius typum gerebat Adam*, quando immisit ei Deus soporem, ut *de latere illi coniugem faceret*. Non enim non poterat uxorem facere primo homini etiam de latere vigilantis? Aut propterea voluit eum dormire, ne sentiret cum sibi costa detraheretur? Postremo, quis ita dormit, ut osse sibi convulso non expergiscatur? Qui potuit sine dolore auferre costam dormienti, potuit et vigilantem. Sed quare voluit dormienti facere? Quia *dormienti Christo in cruce facta est coniux de latere*. Percussum est enim latus pendentis de lancea et profluxerunt Ecclesiae sacramenta»¹⁰⁸.

Id., *id. in Ps. 103, sermo 4*, 6:

«In magno mysterio dictum, *in figura dictum Ecclesiae futurae, factae de latere viri sui*, et hoc dormientis. Erat autem Adam forma futuri, Hoc Apostolus dicit: 'Qui est forma futuri' Praefiguratum est quod futurum erat, facta est Ecclesia de latere Domini dormientis in cruce. Nam de latere crucifixi percusso, sacramenta Ecclesiae profluxerunt»¹⁰⁹.

Id., *id. in Ps. 127*, 11:

«Nec sine causa et ipsa coniux de latere facta est. Viro dormiente, Eva facta est; moriente Christo, Ecclesia facta est: et illa *de latere viri, cum costa detracta est*; et ista *de latere viri, quando latus lancea percussum est*, et sacramenta profluxerunt»¹¹⁰.

Id., *id. in Ps. 138*, 2:

«Totus itaque Christus caput et corpus, tamquam integer vir: quia et femina *de viro facta est*, et ad virum pertinet; et dictum est de primo coniugio: 'Erunt duo in carne una'. Hoc autem ad mysterium interpretatur Apostolus non frustra esse dictum de illis duobus hominibus, nisi quia in

¹⁰⁶ CCLat 36, 661; PL 35, 1953.

¹⁰⁷ CCLat 38, 456; PL 36, 461.

¹⁰⁸ CCLat 39, 701; PL 36, 668.

¹⁰⁹ CCLat 40, 1525; PL 37, 1381.

¹¹⁰ CCLat 40, 1876; PL 37, 1684.

eis iam figurabatur Christus et Ecclesia. Nam hoc sic exponit Apostolus: 'Erunt duo in carne', inquit, 'una: sacramentum hoc magnum est; ego autem dico, in Christo et Ecclesia'. Dicit etiam ipsum Adam formam futuri: 'Qui est', inquit, 'forma futuri'. Si ergo Adam forma futuri, quomodo de latere dormientis Eva facta est, sic ex latere Domini dormientis, id est, in passione morientis, et in cruce percusso de lancea, manaverunt Sacramenta, quibus formaretur Ecclesia... *Eva de latere dormientis, Ecclesia de latere patientis*»¹¹¹.

4.º Otros textos aún sobre el mismo aspecto: EVA, FORMADA DEL COSTADO DE ADAN, FIGURA DE LA IGLESIA. San JERÓNIMO, *Commentariū in Amos*, libro 3, cap. 9, 6:

«Et non solum *de costa Adam in typum Ecclesiae* semel aedificavit Evam...»¹¹².

Id., *Commentariorum in epistulam ad Ephesios* l. 3, cap. 5, 31:

«Igitur ad exhortationem mutui affectus inter uxorem et virum, Adam et Evae sumpsit exemplum. Ut quomodo *costa tollitur de Adam*, et aedificatur in coniugem: et ipsa rursus coniux in unam viri carnem redigitur: quia qui uxorem diligit, seipsum diligit: sic et nos nostras amemus uxores. Idipsum autem *per allegoriam in Christo interpretatur*, et in Ecclesia: ut *Adam Christum, et Eva praefigureret Ecclesiam*. 'Factus est' enim 'novissimus Adam in spiritum vivificantem'. Et quomodo de Adam et uxore eius omne hominum nascitur genus: sic de Christo et Ecclesia omnis credentium multitudo generata est. Quae unum Ecclesiae corpus effecta, rursum *in latere Christi* ponitur, et costae locum replet, et unum viri corpus efficitur...»¹¹³.

San PACIANO, implícitamente, en su *Epistula 3 ad Sympronianum* 2 y 4:

«2... Proponis, et recte quidem, Ecclesiam esse... sponsam Christi ex ossibus eius et carne... 4... 'Ecclesia est virgo sancta, castissimis sensibus, sponsa Christi'. Virgo, verum est: sed et mater. 'Sponsa'; manifestum est: sed et uxor et coniux 'de viro suo sumpta': ideoque 'os de ossibus eius, et caro de carne'...»¹¹⁴.

San AGUSTÍN, *Sermo 5, 3*:

«De ipso sanguine et aqua *significatur nata Ecclesia*. Et quando exivit sanguis et aqua de latere? Cum iam dormiret Christus in cruce: quia Adam in Paradiso somnum accepit, et sic illi *de latere Eva* producta est»¹¹⁵.

¹¹¹ PL 37, 1784 s.

¹¹² PL 25, 1089.

¹¹³ PL 26, 535.

¹¹⁴ PL 13, 1064 y 1066.

¹¹⁵ PL 38, 55.

Id., *Sermo 218*, 14, 14:

«Quod latus lancea percussum in terra sanguinem et aquam manavit, procul dubio sacramenta sunt quibus *formatur Ecclesia, tanquam Eva facta de latere dormientis Adam*, qui erat forma futuri» ¹¹⁶.

Id., *De civitate Dei* 22, 17:

«Ut enim in exordio generis humani *de latere viri dormientis costa detracta femina fieret, Christum et Ecclesiam tali facto iam tunc prophetari oportebat*. Sopor quippe ille viri, mors erat Christi, cuius exanimis in cruce pendentis latus lancea perforatum est atque inde sanguis et aqua profluxit, quae sacramenta esse novimus, quibus aedificatur Ecclesia» ¹¹⁷.

Id., *Contra Faustum*, 12, 8:

«Fit *viro dormienti coniux de latere*: fit *Christo morienti Ecclesia de sacramento sanguinis*, qui de latere mortui profluxit. Vocatur Eva vita et mater vivorum, quae *de viri sui latere facta est*» ¹¹⁸.

5.º Se dice también que EL COSTADO DE CRISTO fue TRASPASADO PARA PAGAR POR EVA FORMADA DEL COSTADO DE ADAN. Ps. MARIO VICTORINO, *De Physicis* 16:

«Mortis occasio ingressa per lignum, sed *mulier ex latere viri. Ideo ligno latus Domini percutitur, ut et pro muliere patiatur*. Et non totum latus mulier, sed *portio lateris*: una enim ex costis sumpta, aedificata est. Ideo non omnis latus aperitur, sed locus ipse lateris simulatur, unde accepta est» ¹¹⁹.

San ZENÓN, *Sermones seu Tractatus* 1, 10:

«Ac ne non ex integro principium suo statui redditum videretur, prior vir consummatur in cruce: atque eo feliciter soporato, similiter *de eius latere ictu lanceae non costa divellitur*, sed per aquam et sanguinem, quod est baptismum atque martyrium, spiritale corpus spiritalis feminae effunditur, ut legitime *Adam per Christum, Eva per Ecclesiam renovaretur*» ¹²⁰.

6.º De ahí la NUEVA VIDA que recibe el cristiano POR LA IGLESIA, NACIDA DEL COSTADO DE CRISTO. San AMBROSIO, *Explanatio Psalmi* 36, 37 (vers. 18 s.):

«Quid movet, ut dixi, quia scriptum est: 'Quod factum est in ipso vita est', cum homo dixerit: 'In Deo faciemus virtutem'? Si quaeris quae vita sit, moveat quod factum sit in ipso, accipe: nempe vita Ecclesia est. *In ipso facta est, in eius costa, in ipso resuscitata Eva*. Eva autem vita, hoc est: quod factum est, quia Eva quae perierat salva facta est per Ecclesiam» ¹²¹.

¹¹⁶ PL 38, 1087.

¹¹⁷ CCLat 48, 835 s.; CSEL 40/2, 625 s.; PL 41, 778 s.

¹¹⁸ CSEL 25/1, 336; PL 42, 258.

¹¹⁹ PL 8, 1304.

¹²⁰ PL 11, 352.

¹²¹ CSEL 64, 100 s.; PL 14, 986.

Id., *Expositio Evangelii Lucae* 2, 86-87:

«86. Plus nescio quid in his intellegere quam lego opera Dei elaborata me cogunt. Subvenit Apostolus aestuanti et quod ego non intellegebam quid esset: 'Os de ossibus meis et caro de carne mea' et 'haec vocabitur mulier, quoniam de viro suo adsumpta est', divino mihi spiritu revelavit dicens: 'Sacramentum hoc magnum est'. Quod sacramentum? 'Quia duo erunt in carne una' et 'quia relinquet homo patrem et matrem et adhaerebit uxori suae' et 'quoniam membra sumus corporis eius, de carne eius, et de ossibus eius'. Quis est iste vir, propter quem mulier parentes relinquat? Relinquit parentes Ecclesia, quae de gentilibus populis congregata est, cui propheticè dicitur: 'Obliviscere populum tuum, et domum patris tui'. Propter quem virum nisi forte illum de quo dicit Iohannes: 'Post me venit vir, qui ante me factus est?' *De cuius latere dormientis costam Deus sumpsit*; ipse enim est qui dormivit et quievit et resurrexit, quoniam Dominus suscepit eum. Quae est huius costa nisi virtus? Quia tunc quando miles latus eius aperuit, continuo aqua et sanguis exivit, qui effusus est pro saeculi vita. Haec saeculi vita costa Christi est; haec costa secundi est Adam; 'primus' enim Adam 'in animam viventem, novissimus Adam in spiritum vivificantem': novissimus Adam Christus est, costa Christi vita Ecclesiae est. 'Nos ergo' membra 'sumus corporis eius, de carne eius et de ossibus eius'. Et fortasse haec est costa, de qua dixit: 'Sentio de me virtutem exiisse', haec est costa quae de Christo exivit nec corpus eius inminuit; non enim corporalis, sed spiritalis est costa, spiritus autem non dividitur ipse, sed dividit singulis prout vult. Haec est Eva, mater omnium viventium. Si enim intellegas 'viventem cum mortuis quaeris', intellegis eos mortuos esse qui sine Christo sunt, qui participes vitae non sunt; hoc est enim Christi non esse participes, quia Christus est vita. *Mater ergo viventium Ecclesia est*, quam aedificavit Deus in ipso summo angulari lapide Christo Iesu, in quo omnis structura compaginata crescit in templum Dei.— 87. Veniat ergo Deus, *aedificet mulierem, illam quidem adiuricem Adae, hanc vero Christi*, non quia Christus adiumentum requirit, sed quia nos quaerimus et desideramus ad Christi gratiam per Ecclesiam pervenire. Et nunc aedificatur et nunc formatur et nunc mulier figuratur et nunc creatur»¹²².

Id., *De institutione virginis* 3, 24:

«Iam illud praeclarum Apostolicum arcessamus exemplum, quod habemus scriptum: 'Quia relinquet homo patrem et matrem, et adhaerebit uxori suae, et erunt duo in carne una. Sacramentum hoc magnum est: ego autem dico in Christo et in Ecclesia'. Advertimus itaque per mulierem caeleste illud impletum esse mysterium Ecclesiae, in ea gratiam figuratam, propter quam Christus descendit, et aeternum illud opus humanae redemptionis absolvit. Unde et Adam vocavit nomen mulieris suae vitam; nam et in populis per mulierem successionis humanae series et propago diffunditur, et *per Ecclesiam vita confertur aeterna*»¹²³.

7.º En fin, LA IGLESIA es «OS CHRISTI», dice San HILARIO, *Tractatus in Psalmum* 52, 16:

¹²² CCLat 14, 69-71; CSEL 32/4, 89-91; PL 15, 1584 s.

¹²³ PL 16, 311.

«... spes aeternitatis in ossibus significari solet, ex quo dictum est: 'Hoc nunc os de ossibus meis'. Quod beatus Apostolus, quia magnum mysterium est, ad Christum et ad Ecclesiam refert, quae ex Adae sui aeternitate aeternitatis substantiam mutuatur»¹²⁴;

y *Tractatus in Psalmum 138, 29*:

«Os Christi Ecclesiam esse et prophetica et apostolica auctoritas est. Nam cum secundum ea, quae in Genesi dicta sunt, de Adam atque Eva Apostolus tractaret, ita ait: 'Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea...'»¹²⁵.

8. VALOR DOGMÁTICO E HISTÓRICO DE LA NARRACIÓN BÍBLICA

Ninguno de los Padres o escritores del período estudiado —salvo omisión involuntaria— se plantea *expresamente* el problema del valor dogmático de la narración bíblica de la formación de Eva. Tampoco se plantean de propósito el aspecto de su valor y alcance histórico, con la excepción de San AGUSTÍN. Sin embargo, prácticamente todos suponen la realidad histórica de la narración y varios vienen a afirmar que se trata de una verdad de fe.

1.º Indicación del VALOR DOGMÁTICO.

a) *No cabe duda*, dice San ZENÓN, *Tractatus 1, 12, 1*:

«Si quis studio vel noscendae, vel impugnandae sacrae legis naturae natiuitatis Moysi librum lectitando saepius replicaverit; fortassis, ut sunt ingenia, quotidie quae videmus versutis contentionibus laeta, de Apostoli dicto calumniosam nobis inferat quaestionem, qui ait: 'Primus homo e limo terrae, secundus e caelo': *dubium cum non sit*, unum hominem tantum e limo terrae a Deo fictum, *eique eius ex latere mulierem coniugale solamen excussam*, a quibus omne genus manavit humanum»¹²⁶.

b) Es una *verdad de fe*, añade San JERÓNIMO, *Commentarii in epist. ad Philemonem*, vers. 4-6:

«Quod autem dico, tale est: credit quispiam in conditorem Deum: *non potest credere, nisi prius crediderit* de sanctis eius vera esse quae scripta sunt: Adam a Deo plasmatum, *Eva ex costa illius et latere fabricatam*, Enoch translatum...»¹²⁷.

c) Manifestación de la omnipotencia divina, que deja entrever la posibilidad de la *concepción y parto virginal* de María, aclara San

¹²⁴ CSEL 22, 130; PL 9, 334.

¹²⁵ CSEL 22, 764 s.; PL 9, 807.

¹²⁶ PL 11, 338.

¹²⁷ PL 26, 609.

GAUDENCIO, *Tractatus paschales, Tractatus IX. De Evangelii lectione* 2, 4¹²⁸; mejor dicho —diríase que remacha San AGUSTÍN, *De Genesi ad litteram* 9, 16, 30—, ambas cosas son increíbles para los infieles, y el fiel no tiene por qué admitir, por una parte, objetivamente la concepción virginal y, por otra, sólo en figura la formación de Eva¹²⁹.

d) Aún dice más San AGUSTÍN. Es obra de la omnipotencia divina, que parecerá fábula más que *verdad* a quien juzgue sólo por la experiencia diaria y natural, *De Civitate Dei* 12, 24:

«... etiam coniugem illi in adiutorium generando ex eius latere osse detracto fecit, ut Deus... *Manus Dei potentia Dei est...* Sed haec fabulosa potius quam vera esse arbitrantur, qui... ex his usitatis et quotidianis metiuntur operibus»¹³⁰.

Más aún, *De Civitate Dei* 12, 28: «Qui autem ista non credunt, nulla facta prodigia debent credere»¹³¹. Verdad bien conocida, *Contra Faustum* 24, 2: «Nam quis *catholica veritate* instructus ignorat...»¹³².

2.º Indicación del VALOR HISTORICO.

a) Preciosa la observación de San HILARIO, *Tractatus mysteriorum* 1, 3, a saber, que el *sentido típico* de una narración no quita *realidad* al hecho:

«Cum enim haec Dominus, qui fecit masculum et feminam, dixerit, quod ex osse eius os et ex carne ipsius caro (est), locutus ipse per Adam id, quod totum in ipso Adam erat factum, nec detraxit fidem rebus et praeformari ex se id quod in altero gerebatur, ostendit»¹³³.

b) San AGUSTÍN, en su primer comentario al Génesis, *De Genesi contra Manichaeos* 2, 12, 17¹³⁴, distinguía en la narración bíblica de la formación de Eva, el *hecho general* y los *detalles*: «Aliud est quippe propria locutio, aliud figurata, qualis ista est quam tractamus modo». El 'hecho en general' de que la primera mujer procede del cuerpo de Adán tiene realidad histórica objetiva:

¹²⁸ Véase el texto en § 6, 3.º a); cf. nota 79.

¹²⁹ Véase el texto en § 6, 3.º b); cf. nota 85.

¹³⁰ CCLat 48, 381; CSEL 40/1, 608; PL 41, 373.

¹³¹ CCLat 48, 384; CSEL 40/1, 614; PL 41, 376.

¹³² CSEL 25/1, 723; PL 42, 476. En este pasaje San AGUSTÍN aduce 1 Cor 11, 11 s. Se comprende que no aduzca Gén 2, 21-23, puesto que arguye a Maniqueos. En el *Sermón* 370, 1, 1, dudoso, se lee todavía: «factam feminam de latere viri non novimus; lectam et auditam credimus» (PL 39, 1657).

¹³³ CSEL 65, 5; PLS 1, 248.

¹³⁴ PL 34, 205 s.

«Quapropter etsi visibilis femina *secundum historiam de corpore viri primo facta est* a Domino Deo, non utique sine causa ita facta est, nisi ut aliquid secretum intimaret».

En cambio, los detalles o 'modo concreto' de formación podrían no tenerla:

«Num enim aut limus defuit unde femina formaretur? Aut, si vellet Dominus homini vigilanti costam sine dolore detrudere non posset? *Sive ergo ista figurate dicta sint, sive etiam figurate facta sint*, non frustra hoc modo dicta vel facta sunt, sed sunt plane mysteria et sacramenta, sive hoc modo quo tenuitas nostra conatur, sive aliquo alio meliore, secundum sanam tamen fidem sunt interpretanda et intellegenda»¹³⁵.

c) Pero en *De Genesi ad litteram* rectifica explícitamente¹³⁶ e interpreta en *sentido objetivo* histórico —véase, sin embargo, más abajo, 3.º— no sólo el meollo o sustancia de la narración, sino también los detalles o modo concreto de formación, escogidos por Dios precisamente porque los ordenaba a ser tipo o figura de realidades futuras. Así escribe, por ejemplo, en el libro 9, 13:

«Non est itaque dubitandum, quoniam *haec facta sunt* et stulta esse non possunt, ob aliquid significandum esse facta fructum futuri saeculi ab ipso iam primordio generis humani Deo praescio in ipsis suis operibus misericorditer praedicante...»¹³⁷.

Esta *posición* de San AGUSTÍN es *consciente*. En efecto, cuando duda o expone su propia explicación de los hechos, reconoce sencillamente aquélla y no impone ésta. Se indicará más abajo su teoría para coordinar la narración de Gén 1 con la de Gén 2; dice de quienes no entiendan, *De Genesi ad litteram* 6, 6, 11:

«Quid ergo faciam, nisi, *quantum possum, salubriter moneam*, ut Scripturae Dei credat et tunc factum hominem, quando Deus, cum factus est dies,

¹³⁵ He aquí algún otro ejemplo: «Effectio mulieris est de costa viri, propter coniunctionem significandam» (*id.* 2, 12, 16; PL 34, 205); «'Os de ossibus', fortasse propter fortitudinem et 'caro de carne', propter temperantiam» (*id.* 2, 13, 18; PL 34, 206). Los autores suelen decir que *De Genesi contra Manichaeos* es un abuso del sentido alegórico.

¹³⁶ Véase *De Genesi ad litteram* 8, 2, 5: «Nam et ego contra Manichaeos... duos conscripsi libros recenti tempore conversionis meae... Et quia non mihi tunc occurrebant omnia quemadmodum proprie possent accipi... ne retardarer, quid figurate significarent ea quae ad litteram non potui invenire, quanta valui brevitatem et perspicuitatem explicavi... Nunc autem quia voluit Dominus, ut ea diligentius intuens atque considerans, non frustra, quantum opinor, existimarem etiam per me posse secundum propriam, non secundum allegoricam locutionem, haec scripta esse monstrari» (CSEL 28/1. 232 s.; PL 34, 373 s.).

¹³⁷ CSEL 28/1, 284; PL 34, 402.

fecit caelum et terram, de quo alibi Scriptura dicit: 'Qui vivit in aeternum, creavit omnia simul', et tunc, quando iam non simul sed suis quaeque temporibus creans finxit eum de limo terrae et *ex eius osse mulierem*? Nam nec isto modo eos illo sexto die factos nec tamen eos illo sexto die non factos intellegere Scriptura permittit»¹³⁸.

Y añade en el libro 9, 17, 31, de la misma obra:

«Quod si quaeritur... utrum iam illa ratio, quam mundo primis operibus concreavit atque concrevit Deus, id habebat, ut secundum eam iam necesse esset *ex viri latere* feminam fieri, an hoc tantum habebat, ut fieri posset, ut autem ita fieri necesse esset, non ibi iam conditum, sed in Deo erat absconditum: si hoc ergo quaeritur, *dicam quid mihi videatur sine adfirmandi temeritate*; quod tamen cum dixerō, fortasse prudenter ista considerantes, quos iam christiana fides imbuit, etiam si nunc primitus ista cognoscunt, dubitandum non esse iudicabunt»¹³⁹.

3.º La posición patrística de interpretar como realidad objetiva la narración bíblica que nos ocupa, queda matizada o recibe precisión de cuanto dicen con relación al MODO DE LA FORMACION DE EVA.

a) Ésta es obra de Dios: San HILARIO, *Tractatus mysteriorum* 1, 3: «per eum, qui omnia potest, Deum»¹⁴⁰; AMBROSIÁSTER, *Commentarius in epist. ad Corinthios*, cap. 11, 3: «Dei virtute formata est»¹⁴¹. *Acción directa de Dios*, no de otras naturalezas creadas ni de los ángeles siquiera. Concreta aún más San AGUSTÍN, *De Genesi ad litteram* 9, 15, 26 y 28:

«Natura quippe mulieris creata est, quamvis *ex virili*, quae iam erat, non aliquo motu iam existentium naturarum. Angeli autem nullam omnino possunt creare naturam: solus enim unus cuiuslibet naturae, seu magnae seu minimae creator est Deus, id est ipsa Trinitas, Pater, et Filius et Spiritus Sanctus. Alii ergo quaeritur, quemadmodum sit soporatus Adam costaque eius sine ullo doloris sensu a corporis compage detracta sit. Haec enim fortasse dicantur potuisse per angelos fieri; formare autem vel *aedificare costam, ut mulier esset, usque adeo non potuit nisi Deus*, a quo universa natura subsistit... Ad hoc incrementum pertinet etiam in corpore humano, quod osse dempto locus carne subpletus est, illo scilicet opere Dei, quo naturas substituit, ut sint, quo ipsos quoque angelos creavit.—28... Quale itaque ministerium Deo exhibuerint angeli in illa mulieris formatione, quis audeat adfirmare? *Certissime tamen dixerim supplementum illud carnis in costae locum ipsiusque feminae corpus et animam conformationemque membrorum, omnia viscera, sensus omnes et quidquid erat, quo illa et creatura et homo et femina erat,*

¹³⁸ CSEL 28/1, 178; PL 34, 343.

¹³⁹ CSEL 28/1, 290 s.; PL 34, 405 s.

¹⁴⁰ CSEL 65, 5; PLS 1, 248.

¹⁴¹ PL 17, 239 s.

nonnisi illo *opere Dei factum*, quod Deus non per angelos, sed per semet ipsum non operatus est et dimisit, sed ita continuanter operatur, ut nec ullarum aliarum rerum nec ipsorum angelorum natura subsistat, si non operetur»¹⁴².

b) La primera mujer fue formada después de Adán, recuerdan algunos Padres, aduciendo el testimonio de San Pablo en *1 Tim 2, 13*: San CIPRIANO, *Ad Quirinum*, 3, 46¹⁴³; San JERÓNIMO, *Adversus Iovinianum* 1, 27¹⁴⁴; AMBROSÍASTER, *In epist. beati Pauli ad Tim I*, cap. 2, 13-15: «post virum et ex viro creata est»¹⁴⁵; y San AGUSTÍN, *De Genesi ad litteram* 11, 42, 58¹⁴⁶.

c) Formada de la *costilla*, del *costado* o simplemente de Adán, dicen de ordinario los Padres. Bastará notar aquí algunas precisiones de interés. AMBROSÍASTER, *Quaestiones ex Vetere Testamento*: «mulier autem corporaliter, sicut legimus, facta est de viro»¹⁴⁷. San AGUSTÍN, *De Genesi ad litteram* 6, 6, 10: «non tamen parentibus generantibus, sed ille de limo, illa de costa eius»¹⁴⁸. ID., ID., libro 9, 16, 30: «fideliter credimus factam feminam ex viro nullo interveniente concubitu»¹⁴⁹. ID., ID., libro 10, 10, 17: «mulier aliter facta est..., quia non ex illo tamquam proles orta est»¹⁵⁰.

d) Fue formada en la forma y distinción de miembros habitual, continúa SAN AGUSTÍN, *De Genesi ad litteram* 9, 11, 19: «Factam itaque feminam viro de viro in eo sexu, in ea forma et distinctione membrorum, qua feminae notae sunt»¹⁵¹. A pesar de ello, Dios pudo haber hecho otra cosa, ID., ID., libro 9, 5, 9: «An aliquis dixerit Deum feminam tantum, non etiam masculum, si hoc vellet, facere potuisset?»¹⁵² o haberla hecho de otra parte del cuerpo de Adán, ID., ID., libro 9, 13, 23¹⁵³.

e) Con todo, San AGUSTÍN sabe perfectamente que en la descripción objetiva histórica de las acciones divinas no se puede hablar de Dios sino *antropomórficamente*. Por ello advierte, *De Civitate Dei* 12, 24:

¹⁴² CSEL 28/1, 286-288; PL 34, 403 s.

¹⁴³ CSEL 3/1, 152; PL 4, 758.

¹⁴⁴ PL 23, 248.

¹⁴⁵ PL 17, 468.

¹⁴⁶ CSEL 28/1, 377; PL 34, 453.

¹⁴⁷ CSEL 50, 48; PL 35, 2230.

¹⁴⁸ CSEL 28/1, 177; PL 34, 343.

¹⁴⁹ CSEL 28/1, 290; PL 34, 405.

¹⁵⁰ CSEL 28/1, 307; PL 34, 415. Aún puede aducirse el *Sermón* dudoso del mismo Santo, n.º 370: «de viro sine femina» (PL 39, 1657).

¹⁵¹ CSEL 28/1, 280; PL 34, 400.

¹⁵² CSEL 28/1, 273; PL 34, 396.

¹⁵³ Véase el texto más arriba en el § 7, 1.º, al que corresponde la nota 99.

«Neque enim haec *carnali consuetudine* cogitanda sunt, ut videre solemus opifices ex materia quacumque terrena corporalibus membris, quod artis industria potuerint, fabricantes. Manus Dei potentia Dei est, qui etiam visibilia invisibiliter operatur»¹⁵⁴.

f) Por consiguiente, la *forma especial* de venir al mundo Eva es *exclusiva* de ella, nota San JERÓNIMO, *Contra Iohannem Hierosolymitanum* 32: «Aliter Adam, aliter Eva, aliter Abel, aliter homo Iesus Christus. Et in omnibus diversis exordiis, una hominis natura non differt»¹⁵⁵. Y añade San AGUSTÍN, *De Genesi ad litteram* 9, 16, 29, que no tiene par en la naturaleza: «quaerimus in rebus creationis huius *similitudinem*, qua mulier de viri latere facta est, nec possumus invenire»¹⁵⁶.

4.º No se opone a la doctrina expuesta en los párrafos anteriores la TEORIA AGUSTINIANA DE LAS «RACIONES SEMINALES» y su aplicación a la formación de los cuerpos de Adán y Eva, en *De Genesi ad litteram*, libros 6 y 9. Diríase, por el contrario, que aun queda confirmada.

a) San Agustín desconocía —es natural— muchos de los géneros y de los procedimientos literarios usados por los Autores humanos de la Biblia. Suponía, pues, perfecta unidad literaria en Gen 1-2 y que los hechos narrados en el cap. 2 sucedían cronológicamente a los del cap. 1. Pero se encontraba con una grave *dificultad*: ¿Cómo se dice en Gen 2, 7 que Dios formó a Adán y en Gen 2, 21-23 que formó a Eva, cuando ya había escrito el autor sagrado, en Gen 1, 27, 'et creavit Deus hominem..., masculum et feminam creavit esos'? Así expone la dificultad en *De Genesi ad litteram* 6:

Cap. 2, 3:

«... Iam ergo de limo formatus erat et illi iam soporato *mulier ex latere* facta erat, sed hoc commemoratum non erat, quod nunc recapitulando commemoratum est. Neque enim sexto die factus est masculus et accessu temporis postea facta femina; sed 'fecit eum', inquit; 'masculum et feminam fecit eos, et benedixit eos'. *Quomodo ergo iam homine in paradiso constituto mulier ei facta est?* An et hoc praetermissum Scriptura recoluit? Nam sexto illo die etiam paradisi plantatus est et ibi homo collocatus et soporatus est, ut Eva formaretur; et ea formata evigilavit eique nomen imposuit. Sed haec nisi per temporales moras fieri non possent. Non itaque ita facta sunt, sicut creata sunt omnia simul».

¹⁵⁴ CCLat 48, 381; CSEL 40/1, 608; PL 41, 373.

¹⁵⁵ PL 23, 384.

¹⁵⁶ CSEL 28/1, 289; PL 34, 405.

Cap. 3, 4:

«... non est dubium hoc quod homo de limo terrae fictus est eique formata uxor ex latere, iam non ad conditionem, qua simul omnia facta sunt, pertinere, quibus perfectis requievit Deus, sed ad eam operationem, quae fit iam per volumina saeculorum, qua usque nunc operatur».

Cap. 3, 5:

«... Huc accedit, quod ipsa etiam verba, quibus narratur, quomodo Deus paradisum plantaverit in eoque hominem, quem fecerat, collocarit ad eumque adduxerit animalia, quibus nomina imponeret, in quibus cum adiutorium simile illi non fuisset inventum, tunc ei mulierem costa eius detracta formaverit, satis nos admonent haec non ad illam operationem Dei pertinere, unde requievit in die septimo, sed ad istam potius, qua per temporum cursus usque nunc operatur...».

Cap. 4, 6:

«... Sed quae sexto die creata sint, apertissime Scriptura declarat, anima viva scilicet secundum unumquodque genus quadrupedum et reptantium et bestiarum et ipse homo ad imaginem Dei masculus et femina. Proinde potuit praetermittere, quomodo sit homo factus, quem tamen ipso die factum esse narravit, ut recapitulando postea, quemadmodum etiam factus fuerit, intimaret, hoc est de terrae pulvere, et mulier illi de latere...»¹⁵⁷.

b) Pareciale a San AGUSTÍN que sólo cabía una *explicación*: 1) En el día sexto Adán y Eva fueron formados 'invisibiliter, potentialiter, causaliter'; 2) posteriormente, *Gén 2*, lo fueron 'visibiliter, sicut species humanae constitutionis nota nobis est'. He aquí sus mismas palabras en *De Genesi ad litteram 6*:

Cap. 5, 7:

«... 'Adae autem non est inventus adiutor similis ipsi. Et iniecit Deus mentis alienationem super Adam, et obdormivit; et sumpsit unam de costis eius et adimplevit carnem in locum eius, et aedificavit Dominus Deus costam, quam sumpsit de Adam, in mulierem'. Si ergo consequenter, cum in pecoribus et bestiis agri et volatilibus caeli non esset inventum adiutorium simile homini, fecit ei Deus adiutorium simile *de costa lateris eius*, hoc autem factum est, cum easdem bestias agri et volatilia caeli adhuc de terra finxisset et ad illum adduxisset: quomodo sexto die factum hoc potest intellegi, quandoquidem illo die produxit terra animam vivam secundum verbum Dei, volatilia vero quinto die produxerunt aquae similiter secundum verbum Dei? Non itaque hic diceretur: 'et finxit Deus adhuc de terra omnes bestias agri et omnia volatilia caeli', nisi quia iam terra produxerat omnes bestias agri sexto die et aqua omnia volatilia caeli quinto die. *Aliter ergo tunc, id est potentialiter atque*

¹⁵⁷ CSEL 28/1, 171-174; PL 34, 340 s.

causaliter, sicut illi operi competeat, quo creavit omnia simul, a quibus in die septimo requievit, *aliter autem nunc, sicut ea videmus, quae per temporalia spatia creat*, sicut usque nunc operatur. Ac per hoc iam per istos notissimos lucis corporalis dies, qui circuitu solis fiunt, Eva facta est *de latere viri sui*. Tunc enim Deus adhuc finxit de terra bestias et volatilia, in quibus cum adiutorium simile ipsi Adam non esset inventum, illa formata est. In talibus ergo diebus etiam ipsum de limo finxit Deus».

Cap. 5, 8:

«... Neque enim dicendum est masculum quidem sexto die factum, feminam vero posterioribus diebus, cum ipso sexto die apertissime dictum sit: 'masculum et feminam fecit eos et benedixit eos' et caetera, quae de ambobus et ad ambos dicuntur. *Aliter ergo tunc ambo et nunc aliter ambo: tunc scilicet secundum potentiam* per verbum Dei tamquam seminaliter mundo inditam, cum creavit omnia simul, a quibus in die septimo requievit, ex quibus omnia suis quaeque temporibus iam per saeculorum ordinem fierent, *nunc autem secundum operationem praebendam temporibus*, qua usque nunc operatur, et oportebat iam fieri tempore suo Adam de limo terrae, eiusque mulierem ex viri latere».

Cap. 6, 10:

«... Sed rursus, si dixero non ita fuisse hominem in illa prima rerum conditione, qua creavit Deus omnia simul, sicuti est non tantum perfectae aetatis homo, sed ne infans quidem, nec tantum infans, sed ne puerperium quidem in utero matris, nec tantum hoc, sed ne semen quidem visibile hominis, putabit omnino non fuisse. Redeat ergo ad Scripturam, inveniet sexto die hominem factum ad imaginem Dei, factos autem masculum et feminam. Item quaerat quando facta sit femina, inveniet extra illos sex dies; tunc enim facta est, quando Deus de terra finxit adhuc bestias agri et volatilia caeli, non quando volatilia produxerunt aquae et animam vivam, in qua et bestiae sunt, produxit terra. Tunc autem factus est homo et masculus et femina: ergo et tunc et postea. Neque enim tunc et non postea aut vero postea et non tunc, nec alii postea, sed *idem ipsi aliter nunc, aliter postea*. Quaeret ex me: *Quomodo postea? Respondebo: visibiliter*, sicut species humanae constitutionis nota nobis est, non tamen parentibus generantibus, sed ille de limo, illa de costa eius. Quaeret: *Tunc quomodo? Respondebo, invisibiliter, potentialiter, causaliter, quomodo fiunt futura non facta*»¹⁵⁸.

c) San AGUSTÍN da con nitidez el *sentido* exacto de su pensamiento en la misma obra, algo más abajo, *De Genesi ad litteram* 9.

1) Plantea, ante todo, la cuestión:

Cap. 17, 31:

«Quod si quaeritur, quomodo se habeat causalis illa conditio, in qua primum Deus hominem fecit ad imaginem et similitudinem suam —ibi quippe

¹⁵⁸ CSEL 28/1, 175-177; PL 34, 342 s.

et hoc dictum est: 'Masculum et feminam fecit eos'— *utrum iam illa ratio, quam mundi primis operibus concreavit atque concrevit Deus, id habebat, ut secundum eam iam necesse esset ex viri latere feminam fieri an hoc tantum habebat, ut fieri posset, ut autem ita fieri necesse esset, non ibi iam conditum, sed in Deo erat absconditum: si hoc ergo quaeritur, dicam quid mihi videatur sine adfirmandi temeritate...*¹⁵⁹.

2) Distingue el desarrollo normal de las fuerzas, 'rationes seminales', infundidas por Dios en la naturaleza, y las intervenciones extraordinarias de Dios:

Cap. 17, 32:

«Alius ergo est rerum modus, quo illa herba sic germinat, illa sic, illa aetas parit, illa non parit, homo loqui potest, pecus non potest. Horum et talium modorum rationes non tantum in Deo sunt, sed ab illo etiam rebus creatis inditae atque concretae. Ut autem lignum de terra excisum, aridum, perpolitum, sine radice ulla, sine terra et aqua repente floreat et fructum gignat, ut per iuventam sterilis femina in senecta pariat, ut asina loquatur et si quid eiusmodi est, dedit quidem naturis, quas creavit, ut ex eis et haec fieri possent —neque enim ex eis vel ille faceret, quod ex eis fieri non posse ipse praefigeret, quoniam se ipso non est nec ipse potentior— verum tamen *alio modo dedit, ut non haec haberent in motu naturali, sed in eo, quo ita creata essent, ut eorum natura voluntati potentiori amplius subiaceret*»¹⁶⁰.

3) Para concluir que la primera mujer no fue formada del costado del varón por desorrollo y origen natural y necesario. Tal origen era posible, mas sólo por acción directa y especial de Dios:

Cap. 18, 34:

«Propterea mysterium gratiae huius Apostolus absconditum dixit *non in mundo, in quo sunt absconditae causales rationes omnium rerum naturaliter oriturarum, sicut absconditus erat Levi in lumbis Abrahae*, quando et ipse decimatus est, *sed in Deo, qui universa creavit*. Quamobrem omnia, etiam quae ad hanc gratiam significandam non naturali motu rerum, sed mirabiliter facta sunt, eorum etiam causae in Deo absconditae fuerunt: quorum *si unum erat, quod ita mulier facta est de latere viri*, et hoc dormientis, quae per ipsum firma facta est, tamquam eius osse firmata, ille autem propter ipsam infirmus, quia in locum costae non costa sed caro subpleta est, *non habuit hoc prima rerum conditio*, quando sexto die dictum est: 'Masculum et feminam fecit eos', ut femina omnino sic fieret, *sed tantum hoc habuit, quia et sic fieri posset, ne contra causas, quas voluntate instituit, mutabili voluntate aliquid faceret*. Quid autem fieret, ut omnino aliud futurum non esset, absconditum erat in Deo, qui universa creavit»¹⁶¹.

¹⁵⁹ CSEL 28/1, 290 s.; PL 34, 405 s.

¹⁶⁰ CSEL 28/1, 291 s.; PL 34, 406.

¹⁶¹ CSEL, 28/1, 293; PL 34, 407.

CONCLUSION

En tema de tanta importancia y tan delicado, por su conexión con el evolucionismo aplicado al origen del cuerpo del primer hombre, el autor no quisiera equivocarse. Espera y agradecería el juicio de los estudiosos. En el ínterin prefiere hablar de *carácter provisional* en sus conclusiones. Son las siguientes, habido cuenta de los Padres Griegos y Latinos:

1.ª Eva fue formada de alguna parte del cuerpo de Adán: esto es lo mínimo que parece habría que afirmar.

2.ª Eva fue formada del costado de Adán: esto parece, por lo menos, muy probable.

3.ª No es necesario insistir excesivamente en que fue formada de la «costilla»: este aspecto es más claro en los Padres Griegos.

4.ª No se conoce la manera exacta de la actuación divina.

5.ª Enseñan la formación de Eva —en el sentido de la conclusión 1.ª, por lo menos; y quizá en la 2.ª— como verdad de fe católica. Esta conclusión parece cierta y se deduce: a) de las afirmaciones explícitas de algunos Padres; b) de la conexión que establecen entre la formación de Eva y, especialmente, el nacimiento de la Iglesia.

6.ª No parece que la razón de tipo de la Iglesia en Eva pueda explicarse solamente con un tipo literario: a la manera, por ejemplo, como la obra de la creación, distribuída en seis más un días, es tipo del trabajo y descanso semanal del hombre; o como Melquisedec es tipo del Mesías sacerdote eterno. Las razones serían: a) En los ejemplos citados hay interpretación auténtica de la Escritura posterior. b) Los Padres dicen expresamente que el modo exacto de la formación de Eva «ex homine» nadie lo sabe sino Dios. c) Afirman o dan por supuesta la realidad objetiva del hecho, a pesar de ver y reconocer la dificultad del modo: a diferencia, por tanto, de la creación del universo y del primer varón, cuya narración suelen tomar materialmente sin preocuparse de decir más.

PABLO TERMES, Pbro.

Profesor de Sagrada Escritura, sección A. T.

Seminario Conciliar de Barcelona